

ФІЛОСОФІЯ

опорний конспект для самостійної підготовки до екзамену

Зміст

1. Поняття світогляду, його специфіка, структура, функції.	2
2. Історичні типи світогляду (міфологія, релігія, філософія).	3
3. Предмет та найважливіші питання філософії.	5
4. Основні функції філософії (світоглядна, гносеологічна, методологічна, праксеологічна).	7
5. Співвідношення філософії, науки і релігії.	8
6. Східна філософія (Стародавня Індія та Китай): своєрідність, основні вчення та ідеї.	9
7. Антична філософія: основні риси, вчення, ідеї, представники.	13
8. Середньовічна філософія: основні особливості, теми, ідеї, представники.	17
9. Філософія епохи Відродження: характерні особливості, ідеї та представники.	20
10. Напрямки раціоналізму і емпіризму в філософії Нового часу: основні ідеї та представники	21
11. Філософія французького Просвітництва: основні проблеми, характерні риси та представники.	24
12. Німецька класична філософія: основні риси, ідеї та представники.	25
13. Філософія марксизму: основні риси, ідеї та представники.	28
14. Філософія позитивізму XIX-XX ст.: основні етапи, ідеї та представники.	30
15. Психоаналітична філософія: загальна характеристика, основні ідеї та представники.	31
16. Екзистенціалізм: загальна характеристика, основні ідеї та представники.	33
17. Феноменологічний напрям у філософії: загальна характеристика, основні ідеї та представники.	35
18. Герменевтика як напрямок сучасної філософії: загальна характеристика, основні ідеї та представники.	36
19. «Філософія життя» кінця XIX – початку XX ст.: загальна характеристика, основні ідеї та представники.	38
20. Українська філософія: загальна характеристика, основні ідеї та представники.	39
21. Проблема буття: філософський зміст та варіанти розуміння в історії філософії.	42
22. Основні форми буття (ідеальне і матеріальне, речі і процеси, людина і соціум).	44
23. Простір і час як форми існування світу (основні концепції та специфіка).	45
24. Історичні типи філософських вчень про людину.	47
25. Свідомість і самосвідомість (важливі риси, характерні властивості, особливості формування).	48
26. Чуттєве і раціональне пізнання (проблема єдності та основні форми).	49
27. Основні методи наукового пізнання (емпіричний і теоретичний рівні).	52
28. Основні форми пізнання (ідея, проблема, гіпотеза, теорія та ін.).	54
29. Поняття суспільства та основні підходи до його розуміння.	55
30. Інформаційне суспільство: етапи становлення, основні ознаки та проблеми.	56

1. Поняття світогляду, його специфіка, структура, функції.

Людину завжди цікавили вічні питання. Що являє собою світ? Яка його сутність, як він облаштований? Чи створений він, чи існує вічно? Яка його доля в майбутньому, чи є перспектива існування? Нарешті, яке місце і роль людини в цьому світі, в чому смисл її існування? Відповіді на ці питання обумовлені потребою в загальній орієнтації, самовизначенні людини у світі. Адже перелічені питання тісно пов'язані з можливістю відповіді на більш конкретні, але болючіші питання сьогодення. Мається на увазі усвідомлення труднощів, суперечностей, визначення шляхів, тенденцій розвитку кожного конкретного суспільства чи держави. Як зрозуміти перетворення, що відбуваються в сучасну епоху? Яким чином і чи можна взагалі позбутися загроз, що нависли над людством, – екологічної, ядерної, бездуховності тощо.

Отже, для розуміння, усвідомлення всіх цих питань, розв'язання більш конкретних практичних завдань потрібен широкий кругозір, бачення перспектив розвитку світу і людства, треба зрозуміти сутність всього, що відбувається в світі і в більш конкретному середовищі. Необхідно зрозуміти смисл і мету нашого життя: що ми робимо і для чого, які наші устремління, як вони сприймаються людьми тощо. Сукупність таких уявлень про світ та місце і роль людини в світі можна назвати світоглядом. Отже, світогляд – це сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше усвідомлення, розуміння світу, місця в ньому людини, а також ціннісні орієнтації людей, їх життєві позиції.

Світогляд як складне духовне явище поєднує в собі переконання, ідеали, цілі, мотиви поведінки, інтереси, ціннісні орієнтації, принципи пізнання, моральні норми, естетичні погляди тощо. Якщо проаналізувати сукупність елементів світогляду, можна виділити органічно взаємопов'язані підсистеми. Це – пізнавальна, ціннісна та підсистема поведінки.

Пізнавальна підсистема. Світогляд формується насамперед за допомогою знань. До складу світогляду входять повсякденні (життєво-практичні) та наукові (природничі, технічні, суспільні) знання, а також різноманітні форми суспільної свідомості – політична, правова, моральна, естетична, релігійна. Запас знань особи чи суспільства в цілому створює надійне підґрунтя для відповідного світогляду. Без узагальнених широких та глибоких знань неможливо забезпечити чітке, послідовне обґрунтування своїх поглядів на світ та місце людини в ньому. Правда, ступінь пізнавальної насиченості, продуманості, внутрішньої узгодженості елементів того чи іншого світогляду може бути різним.

Ціннісна підсистема. У світогляді крім знань про світ і людину відображаються також певні поняття цінностей. У свідомості людей формується конкретне ставлення до всього, що відбувається, залежно від їх цілей, потреб, інтересів, розуміння сенсу життя тощо. Відповідно виникають світоглядні ідеали (моральні, політичні, естетичні та ін.). Завдяки ідеалам здійснюється оцінка, визначення цінності того, що відбувається. Одними з найважливіших понять, пов'язаних із ціннісною свідомістю, були і є поняття добра і зла, краси та потворності.

Підсистема поведінки. Від знань та системи ціннісних орієнтацій залежить поведінка людини, її життєва позиція, яка може бути як творчо-активною, так і пасивно-приспосовницькою. У зв'язку з цим слід підкреслити бажаність, навіть необхідність, гармонізації узгодженості пізнавальних аспектів та ціннісного способу освоєння світу в людській свідомості. Від цієї узгодженості залежить єдність в діях особи і суспільства таких компонентів (аспектів, рівнів) світогляду, як почуття і розум, розуміння і дія, віра і сумнів, теоретичний і практичний досвід, осмислення минулого і бачення майбутнього.

Структура світогляду залежить від певних чинників. Світогляд має рівні: чуттєвий (сприймання світу через наглядний образ), раціональний (розуміння світу через систему понять), ціннісний (відношення до світу через цінності, норми, ідеали), рефлексивний (самосвідомість, осмислення своїх вчинків, призначення). Залежно від співвідношення інтелектуального та емоційного досвіду людей світогляд поділяється на:

- світовідчуття (емоційно-психологічний бік світогляду на рівні настрою, почуттів);
- світорозуміння (пізнавально-інтелектуальний бік світогляду);
- світосприйняття (досвід формування пізнавальних уявлень про світ за допомогою наочних образів (сприйнятів)).

За ступенем загальності розрізняють світогляд особистості, груповий (професійний, класовий, національний тощо), загальнолюдський (загальнолюдські світоглядні настанови).

За ступенем історичного розвитку – античний, середньовічний і т. д.

За ступенем теоретичної «зрілості» – стихійно-повсякденний ("житейський») і теоретичний (філософський).

Світогляд виконує найважливіші функції в житті людини. Як активний духовний чинник світогляд є основою життя. Він забезпечує освоєння та зміну людиною навколишнього світу. Адже світогляд об'єднує знання і почуття у переконання. А це визначає певну поведінку та дії особистостей, соціальних груп, націй, народів.

2. Історичні типи світогляду (міфологія, релігія, філософія).

Для розуміння сутності сучасного світогляду важливо знати, як він виник, на яких історичних типах він ґрунтується. Історичними формами світогляду прийнято вважати такі: міфологія, релігія, філософія. Розглянемо окремо кожен з них.

Міфологічний світогляд. Найбільш ранньою формою світогляду є міфологія, яка виникає в первісному суспільстві. Міфологія – чуттєво-образна реальність, у якій розв'язуються трагічні суперечності людського буття і створюється новий гармонійний світ. Це зумовлює глибинний вплив міфології на свідомість та позасвідоме людини. Виходячи з того, що міфологія виходить до розв'язання трагічних суперечностей людського буття, вона є не тільки історично перший тип людського світорозуміння та світовідношення, а й вічна ознака людського буття.

Міфологія складається з міфів, які є специфічними художніми творами. Слово «міф» грецького походження і буквально означає переказ, сказання. У міфах людина насамперед прагнула відповісти на так звані космічні питання: походження та будова світу; виникнення та сутність найбільш важливих явищ природи. У міфах відображались думки про майбутню загибель світу та можливе його відродження. Значна увага приділялася також питанням походження людини, її народження та смерті, труднощам та випробуванням, що стояли на її життєвому шляху.

У цілому міфи виконували надзвичайно важливі функції. Вони допомагали усвідомити зв'язок минулого із сучасним і майбутнім, завдяки ним склалися колективні уявлення певного народу, забезпечувався духовний зв'язок поколінь. Міфи сприяли виробленню та збереженню суспільної системи цінностей, успішному впровадженню норм поведінки. У міфі можна вбачати характерну й панівну для первісної свідомості форму осягнення світу, через яку пройшли усі народи. Це універсальна форма свідомості, в якій поєднані й зачатки вірних знань, і релігійні вигадки, і мистецтво, і мораль. Міф і пояснював явища світу, і консолідував первісну агломерацію людей у єдину громаду, отже був багатофункціональним, поєднуючи в собі реальність і фантазію, думку й емоцію, знання й віру.

Основні риси міфологічного світогляду:

- уявлення про кровно-родинні зв'язки природних сил та явищ. З тим щоб пояснити природні явища людина переносила людські риси на навколишній світ. Міфологічний світогляд – це тип світогляду, при якому людина включена у Всесвіт і досить слабо виділяє себе в ньому, не чітко розрізняє суб'єкт та об'єкт, тобто себе та світ;

- персоніфікація, уособлення природних сил та способів людської діяльності. Явища природи отримували певні імена, «оживлялися» з тим, щоб пояснити їх, щоб була змога звернутися до них, «задобрити», принести жертву тощо;

- міфологічне мислення оперує образами, а не раціональними поняттями. Картина відображення дійсності постає як поєднання реальності й фантазії, думки й емоції. Наслідком цього стало найвніше олюднення природного середовища і впливаюча звідси загальна персоніфікація в міфах і широке метафоричне співставлення природних і культурних (соціальних) об'єктів. Подібне мислення спостерігаємо у дітей, художників, поетів;

- міфи сприймалися як реальність, що не потребує доказовості, обґрунтування та перевірки. Все сприймалося на віру, не було ніяких сумнівів. Для людини міфологічної свідомості не існувало окремо дійсності, а окремо – міфу як розповіді про дійсність; міф і був єдиною та єдиною можливою дійсністю.

- особливою силою володіло в міфі слово, оскільки воно також розглядалось як певний вид реальності, навіть, як ключ, відмичка до проникнення у особливу реальність; виголосити слово дорівнювало тому, щоб заволодіти сутністю речі. Через це міфи зберігались, передавались незмінними та недоторканими із покоління у покоління;

– людина розумілася як іграшка в руках природних чи надприродних сил, її життєвий шлях визначався долею, фатумом. Вважалося, що всі людські дії, вчинки, весь життєвий шлях було наперед визначено.

У міру розвитку суспільного життя, переходу від його первісних форм до більш високих, виникає потреба в пошуку нових відповідей на ті самі корінні питання світогляду – про походження світу, людини, культурних навичок, сенсу життя, тасмниці народження і смерті, соціального устрою. Дискурсивне мислення суперечить міфологічному, тому внаслідок історичного розвитку людської діяльності, внаслідок розростання сфери соціально-культурних процесів, разом із появою та формуванням дискурсивного мислення міфологічна свідомість починає руйнуватися. Проте суспільна свідомість час від часу відчуває своєрідну ностальгію за міфологією, її цілісністю. Наприклад, своєрідний «міфологічний ренесанс» Європа пережила у XX ст., коли внаслідок величезної раціоналізації життя, його технізації та технологізації виникла зворотна реакція – підсвідоме прагнення повернутись у живий, цілісний світ міфології.

Релігійний світогляд. Слово релігія перекладається з латинської як благочестя, святина, предмет культу, зв'язок. З самої назви випливає, що тут ми маємо справу з явищем, яке відноситься до чогось вищого, святого, надлюдського у людському житті. Це вище, абсолютне, має загальну назву Бога або Божества, – хоча кожна окрема релігія має свої власні імена цієї вищої сили. Вищі сили часто виступали як уособлення добра і зла, як демонічні і божественні начала. Звідси – поєднання страху і поваги у людей, прагнення знайти захист і порятунок у зверненні до божественних сил. У будь-якої серйозній релігії є заклик внутрішньо змінитися, звернений до кожної людини і спільноти, прийняти Вищу правду для керівництва своїм життям, поставити в правильний зв'язок з Богом усі сторони свого життя. Тобто релігія – це відповідне світосприйняття та певна сфера життя людини, які пов'язані із відношенням її до Абсолютного.

Релігійний світогляд є невід'ємним супутником людського буття. За науковими даними були відкриті безперечні ознаки релігійного життя доісторичних людей, що жили близько 100 тисяч років тому. Антропологами і палеоантропологами було зібрано велику кількість фактів, які доводили, що немає спільнот, де були відсутні б уявлення про Бога. За час, що минув, релігія набула найрізноманітніших форм. Сьогодні ми бачимо численність релігій, які сповідують різні люди та народи.

Основні риси релігійного світогляду:

– поділ світу на поцейбічний («земний») і потойбічний («небесний»). На відміну від міфу релігія розрізняє земне і неземне, надприродне, вона розводить їх на два протилежних полюси;

– віра в існування надприродних сил та відведення їм головної ролі у світобудові та житті людей;

– поклоніння Богам як вищій істоті. Якщо для міфа головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії – досягнення єдності з Богом як втіленням святості та абсолютною цінністю. Можна сказати, що не існує релігії без Бога, тобто якого-небудь уявлення про Бога, Бог є початок і сенс будь-якої релігії;

– наявність культу – системи усталених ритуалів, догматів. Релігія є не тільки уявленням про Бога, не тільки свідомістю. Це й реальне життя, дії людей – культ, богослужіння, церковна організація, нарешті, це форми і принципи організації суспільного життя, що тією чи іншою мірою ґрунтуються на релігійних підставах.

– головна мета будь-якої релігії – подолання смерті або вічного страждання. Саме посмертна доля, а не питання про походження світобудови – головне, що найбільше цікавить будь-яку людину в релігії.

Філософський світогляд. Філософія як особлива сфера людського знання і пізнання виникла на основі світоглядних пошуків та орієнтацій людини, що постають як необхідність з погляду людського життєвого вибору та самоствердження. В інтервалі між 800 – 200 рр. до н. е. (так званий «осьовий час») йшло руйнування міфологічного типу світогляду з його абсолютною визначеністю всього згідно з сюжетами міфів і паралельне виникнення системи знань на базі понять раціоналістичної (філософської) думки.

Постаючи теоретичною формою світогляду, філософія набуває певних особливостей, таких, як узагальнюючий характер знання, принциповий людино-центризм, прагнення досягти абсолютів та ін. Ці особливості зумовлюють структуру та функції філософського знання. У кінцевому підсумку філософія постає як глибинне і непереборне прагнення людської душі до прозорості й осмисленості підвалин власного буття.

Філософія має справу з найбільш загальними, фундаментальними проблемами існування світу, а саме: його єдності, природи, тенденцій розвитку тощо. Знання ж загального, фундаментального є виключно важливим для пізнання істини, оскільки у загальному більше суттєвого, ніж у частковому.

Філософський світогляд різниться від міфологічного чи релігійного. Філософський світогляд чітко розрізняє суб'єкт і об'єкт, людину і світ, усвідомлює відмінність людських уявлень про світ від того, чим світ є насправді. Він є критичним осмисленням дійсності. Можна виділити такі найперші риси філософського світогляду:

- особливий теоретичний різновид світогляду, для якого характерний високий рівень раціональності, системності, логічності, теоретичної оформленості та обґрунтованості;
- система загальних поглядів на світ, місце у ньому людини, усвідомлення різних форм ставлення людини до світу. Філософський світогляд – гранично широкий рівень узагальнення (категорії, принципи), що виходять на межу буття і небуття;
- є заснованим на критичній силі індивідуального розуму системним роздумом про навколишній світ та людину. У міфі та релігії безумовно теж є розумове начало, але вони, скоріш, – витвори колективного розуму, результати якого не завжди усвідомлюються окремою особою.

3. Предмет та найважливіші питання філософії.

Життя людини – це складний процес свідомого, цілеспрямованого, перетворювального впливу на навколишній світ і на саму себе для забезпечення свого існування, функціонування, розвитку. З появою людини виникає цілісний, «людський» світ. Різні сторони цього світу відображаються у свідомості людини. Усвідомлення значення різних сторін для забезпечення існування та розвитку людини знаходить своє відображення в різних формах суспільної свідомості.

Кожна з них є не лише відображенням певної сторони навколишньої дійсності, а виступає також як фактор, який забезпечує орієнтацію людини, обумовлює направленість її діяльності у певній сфері життя. Наприклад, наука як одна з форм суспільної свідомості озброює людину знанням властивостей, зв'язків, законів об'єктивної дійсності. Мораль виступає як усвідомлення людьми залежності їх життєдіяльності від характеру взаємних відносин в усіх сферах життя. Це усвідомлення відображається в правилах, нормах, принципах, які визначають характер поведінки людей, їх вчинки тощо. Подібне стосується й інших форм суспільної свідомості. Але перед людиною виникає потреба усвідомити не лише ставлення до різних сторін світу, а насамперед і до світу як певної цілості та до самої себе. Таке усвідомлення знаходить своє відображення саме в філософії.

Термін «**філософія**» (грец. «філео» – любов і «софія» – мудрість) – буквально тлумачиться як любов до мудрості. Але цей буквальный переклад далеко не вичерпує зміст філософії. Тут йде мова про здатність людини осягнути сутність світобудови та власну сутність. Фундаментом філософської думки традиційно вважається **метафізика** (від грец. те, що після фізики), яка з часів Арістотеля дістала назву «першої філософії», оскільки її предметом є сутність, перші начала й причини всього сущого, першооснови та принципи буття. Протягом всієї своєї історії філософія також ставила і прагнула дати відповіді на важливі питання щодо людини. Чи є вона творцем своєї власної долі? Чи здатна вона стати володарем тих сил, у боротьбі з якими їй доводиться забезпечувати своє існування? Чи спроможна вона пізнати саму себе, проникнути в таємниці своєї душі, піднятися до усвідомлення сенсу свого життя? Чи може вона досягнути щастя і в чому воно полягає? Усвідомлення сутності світу і своєї сутності, свого місця у світі, сенсу життя в єдності і є розумінням мудрості.

Отже, предметом філософії є відношення «людина – світ». Проблема загальної структури світу, що включає в себе і людину, і стан, в якому вона перебуває, є відносно самостійним питанням.

Два протилежні висновки щодо розкриття природи світу знайшли своє вираження у вирішенні так званого основного питання філософії, яке було сформульовано Ф. Енгельсом. Це питання – про відношення духу до природи, свідомості до матерії, мислення до буття. Перша сторона цього питання: що є первинним – матерія чи свідомість? Різні відповіді у вирішенні цього питання обумовили виникнення двох основних напрямів філософії – ідеалізму та матеріалізму.

Матеріалізм виходить з того, що світ за своєю природою матеріальний, вічний, несотворимий, безкінечний у часі і просторі. Матерія – первинна. Свідомість є продуктом, властивістю високоорганізованої матерії – мозку, вона – вторинна. Матеріальний світ згідно з матеріалізмом існує сам по собі, незалежно ні від людини, ні від будь-яких надприродних сил. Людина – частка природи, її свідомість породжена природою, є її специфічною властивістю. Отже, матеріалістичне вирішення проблеми буття передбачає існування світу поза і незалежно від існування людини, яка, однак, є частиною цього світу.

На відміну від цього **ідеалізм** виходить із визнання первинності духу, свідомості, мислення та вторинності природи, матерії. В ньому акцентується роль свідомої, цілеспрямованої діяльності в практичному освоєнні дійсності. До сфери основного питання філософії належить і питання про здатність і можливість людини пізнати навколишній світ, про межі пізнання, про його природу та істинність. Матеріалізм стверджує, що людина здатна пізнати світ, що наші знання відповідають матеріальним об'єктам, тримають в собі їх образи, можуть бути і є істинними знаннями. Ідеалізм виходячи з абсолютної totoжності розуму і дійсності вважає, що людина має певне попереднє (поза всяким досвідом) знання, яке прояснює в собі, упорядкує та приводить у форму логічно несуперечливого понятійного каркасу свої попередні інтуїції. Ідеаліст схиляється до думки, що начала науки і філософії можна обґрунтувати, не виходячи за межі власної (або загальнолюдської) свідомості.

Як матеріалізм, так і ідеалізм набували різних форм та видів в історії філософії. У різні історичні епохи виокремлюють *найвний та зрілий (науковий), стихійний та філософськи осмислений, метафізичний та діалектичний матеріалізм*. Також виокремлюють два види ідеалізму: об'єктивний та суб'єктивний. *Об'єктивний ідеалізм* виходить з того, що над світом панує світовий розум (логос, дух, ідея, поняття та ін.), який із самого початку дається як самостійна сутність, а потім, перевтілюючись у матеріальні предмети, обумовлює їх реальне існування. *Суб'єктивний ідеалізм* розглядає реальний світ лише як суб'єктивний світ людини. Речі не існують поза і незалежно від нас. Вони – продукти нашої свідомості, «комплекси», «зібрання» наших відчуттів і сприйнятів, породження органів чуття.

Крім цих основних способів вирішення основного питання філософії є ще **дуалізм**, який визнає матерію і свідомість, дух і природу, мислення і буття як дві самостійні основи. Філософський напрямок, що заперечує пізнаваність світу, називається **агностицизмом** (від гр. а – заперечення і gnosis – знання; недоступний пізнанню). Це, як правило, суб'єктивний ідеалізм. Згідно з агностицизмом людина не може мати вірогідних (достовірних) знань, оскільки реальний світ для неї – всього лише світ її почуттів, які внаслідок обмеженості та індивідуальних особливостей людських органів чуття, спотворюють дійсність, не можуть дати вірогідного знання про неї.

До найважливіших питань філософії, як вже йшлося вище, належить не тільки розуміння світу чи його сутності, но також і розуміння самої людини та смислу її життя. Так, відомий філософ-екзистенціаліст А. Камю заявив, що основним питанням філософії має бути питання самогубства. Усвідомлення краху всіх мрій, абсурдності людського існування наголошувалась багатьма філософами ХХ століття. Особливо гостро цю проблему поставив Камю. «Чи варте це життя, щоб бути прожитим?» – запитує він і знаходить на це питання позитивну відповідь. Він вбачав своє гуманістичне завдання у тому, щоб допомогти людині, яка перебуває у відчаї, зберегти життя. Безумовно, треба ставити цілі, складати плани, вважав він, однак слід пам'ятати, що вони ніколи не здійсняться. Незважаючи на всю абсурдність людського буття, людина має жити і робити свою справу, навіть усвідомлюючи її абсурдність, – у цьому смисл і велич людського існування.

Найважливіші питання філософії можна систематизувати за основними **розділами філософії**:

- **онтологія** (від грец. on – суще і logos – вчення) – вчення про буття, про суще та начала всього сущого, про його форми і фундаментальні принципи, про найбільш загальні визначення і категорії буття про критерії, загальні принципи і закономірності існування;

- **гносеологія** (від грец. gnosis – пізнання) – вчення про пізнання, що вивчає можливості, проблеми та методи пізнання, структуру пізнавальної діяльності, типи і форми знання в його ставленні до дійсності, критерії істинності і достовірності знання;

- **антропологія** (від грец. anthropos – людина) – вчення про людину, її сутність, походження та покликання у Всесвіті;

- **аксіологія** (від грец. axios – цінність) – вчення про цінності, зв'язок цінностей між собою, філософська теорія загальнозначущих принципів, що визначають спрямованість людської діяльності, мотивацію людських вчинків.

Крім того, до структури філософського знання належать такі загальні розділи як **соціальна філософія** (вивчає суспільство, його сутність, закономірності існування і розвитку, сенс і призначення людської історії), **логіка** (вчення про форми та закони мислення), **етика** (вчення про моральність), **естетика** (вчення про прекрасне та засоби його вираження), а також розділи, які присвячено тому чи іншому питанню, наприклад: філософія релігії, філософія історії, філософія культури, філософія науки та ін.

4. Основні функції філософії (світоглядна, гносеологічна, методологічна, праксеологічна).

Філософія виконує багато функцій в життєдіяльності людини. Їх треба згрупувати, виділити найбільш важливі. На основі останніх можна виділити і розкрити специфіку всіх інших, похідних від них функцій.

До основних функцій філософії слід зарахувати світоглядну, пізнавальну (гносеологічну), методологічну, практично-діяльну (праксеологічну).

Світоглядна функція філософії полягає в тому, що вона, озброюючи людей знаннями про світ та про людину, про її місце у світі, про можливості його пізнання і перетворення, здійснює вплив на формування життєвих установ, на усвідомлення людиною цілей та сенсу життя.

Як правило, коли мова йде про світогляд, насамперед дається його характеристика як узагальненої системи ідей та поглядів на світ, людину, її місце в світі тощо. Такий підхід є важливим. Але обмежуватися цим не можна. Адже світогляд у цьому разі зводиться до об'єктивованої системи знань, відірваної від суб'єкта. Нерідко при характеристиці світогляду звертається увага фактично на етимологію слова і тоді поняття світогляду зводиться до «погляду на світ».

Світогляд слід розглядати не лише з погляду його змісту (тобто як результат відображення дійсності в свідомості людей), а й обов'язково враховувати взаємозв'язок знання про світ і людину із соціальним суб'єктом, з його ставленням до дійсності, яке базується на цьому знанні.

За такого підходу на перший план висувається значення знання для життєдіяльності людини. Тобто під світоглядом треба розуміти не просто систему узагальнених знань про світ і людину, а таку систему знань, яка для соціального суб'єкта є способом бачення, розуміння, аналізу, оцінювання явищ, що визначає характер ставлення до світу і до себе, усвідомлення цілей та сенсу життя, характер вчинків та дій. Світогляд є способом практично-духовного освоєння світу.

Філософія є методологічною основою світогляду. Для його побудови вона дає вихідні, основні принципи, застосування яких дає змогу людині виробити свої життєві настанови, що стають головними орієнтирами, визначають характер та спрямованість її ставлення до дійсності, характер і спрямованість практичної діяльності. Серцевина світогляду – усвідомлення людиною цілей та смислу життя.

Пізнавальна (гносеологічна) функція полягає в тому, що вона, орієнтуючи пізнавальні прагнення людини на пізнання природи і сутності світу, природи та сутності самої людини, загальної структури світу, зв'язків і законів його розвитку, з одного боку, озброює людей знанням про світ, людину, про зв'язки і закони, а з іншого – здійснює вплив на кожну форму суспільної свідомості, детермінуючи необхідність для кожної з них (в своїй сфері) усвідомлювати дійсність крізь призму відношення «людина – світ».

Формуючись і розвиваючись на основі досягнень наукового пізнання та узагальнення результатів у сфері політичної, правової, моральної, естетичної, релігійної свідомості, філософія виступає як особлива сфера пізнавального ставлення людини до дійсності, об'єктом якої є відношення «людина – світ». Разом із тим зміст і результати філософського знання здійснюють вплив на особливості пізнавального процесу в усіх інших сферах життєдіяльності людей. Цей вплив проявляється в тому, що філософське знання набуває значення всезагального методу пізнання дійсності, а також в тому, що пізнання у будь-якій сфері в кінцевому результаті виявляється як різні аспекти усвідомлення відношення «людина – світ».

Методологічна функція. Виділення її як однієї з основних зумовлено тим, що філософія займає особливе місце у процесі усвідомлення буття у структурі суспільної свідомості. Кожна з форм суспільної свідомості, виступаючи як усвідомлення залежності життєдіяльності людини від певної сфери дійсності, є відображенням саме цієї сторони людського буття. Специфіка філософії полягає в тому, що вона в найузагальненішій формі вивчає ставлення людини до світу і до самої себе. Тому основні положення філософії мають важливе методологічне значення для кожної з форм суспільної свідомості в процесі усвідомлення свого специфічного предмету.

Для більш глибокого і дохідливого усвідомлення цього питання слід зупинитися на понятті методології. Методологія – це система вихідних, основоположних принципів, що визначають спосіб підходу до аналізу й оцінки явищ, характер ставлення до них, характер та направленість пізнавальної і практичної діяльності.

Кожна філософська концепція має свої вихідні, основні принципи. Так наприклад, матеріалістичні філософські концепції стверджують, що первинним є матерія, природа, а вторинним, похідним – свідомість, дух. Ці та інші принципи слугують природничим та суспільним науковим дослідженням. У цілому

можна стверджувати, що сутністю методологічної функції філософії є логіко-теоретичний аналіз наукової та практичної діяльності людей. Філософська методологія визначає напрямки наукових досліджень, створює можливість орієнтуватися в розмаїтті фактів і процесів, що відбуваються в світі. Філософська методологія сприяє більш ефективному і раціональному використанню наукових методів конкретних наук.

Практично-діяльна (праксеологічна) функція філософії полягає в тому, що вона стає знаряддям активного, перетворювального впливу на оточуючий світ і на саму людину. Філософія відіграє важливу роль у визначенні цілей життєдіяльності, досягнення яких є найважливішою умовою забезпечення існування, функціонування і розвитку людини.

Засвоєння філософських положень має розглядатися не як доповнення до формування фахівця, який буде використовувати ці положення у своїй професії, а як та загальна основа формування духовного світу особистості, яка через усвідомлення людиною себе як людини, через усвідомлення сенсу свого буття відіграє визначальну роль у становленні особистості як фахівця.

5. Співвідношення філософії, науки і релігії

Філософії належить особливе місце в структурі суспільної свідомості. Вона пов'язана з усіма її формами, але не зводиться до їх суми і не може бути сама зведена до якої-небудь із форм суспільної свідомості.

Важливим є питання про **співвідношення філософії і науки**. Філософію часто розглядають як один із різновидів наукового знання. Науку та філософію споріднює те, що вони базуються на дискурсивному мисленні та прагнуть пояснювати дійсність, проте кожна наука має відносно чітко окреслений предмет свого вивчення та дослідження, який постає частиною реальної дійсності, а предмет філософії, як вже зазначалося, постає значною мірою невизначеним, майже безмежним, та ще й історично змінним. Окрім цього, лише філософії властиве гранично широке узагальнення, науки ж, постаючи обмеженими своїми предметами, узагальнюють лише в їх межах. Наука потребує філософського усвідомлення дійсності. Відповідно філософія виступає як методологічна основа наукового пізнання.

Отже, не слід ототожнювати науку і філософію. Остання виступає як особлива форма суспільної свідомості. Так, вона тісно пов'язана з науковим знанням, як і з іншими формами суспільної свідомості, однак має свою специфіку, особливий предмет вивчення, характерні способи підходу до нього. Філософія не є наукою на зразок природничих наук, оскільки природознавство всіляко прагне максимально виключити суб'єктивність у судженнях про явища природи і досягти якомога більшої об'єктивності знання та експериментальної перевірки. Проте у чомусь є резон дати й стверджувальну відповідь про схожість науки й філософії, оскільки філософія принаймні прагнула спиратись на об'єктивно-істинне знання, добуте іншими науками, намагалась несуперечливо сформулювати й логічно довести найбільш загальні положення й принципи. У цьому плані філософія, спираючись на наукові знання і використовуючи їх, може бути за своєю суттю як науковою, так і ненауковою.

Відмінність полягає ще і в тому, що наука формує так звану картину світу, яка є «холодним», «сухим» зведенням даних про світ, взятий сам по собі, без людини як людини. Філософія є теоретично вираженим світоглядом, в якому «картина світу» є лише моментом, це – стрижень світогляду, який виражає відношення людини до світу. Це не просто знання, а знання, «вдягнене» в ціннісні форми. Хоча науки й прагнуть наблизити людину до істини, надати їй надійні знання, вони не досліджують того, що саме є істиною та знанням, так само як не досліджують вони й питання про становище людини в світі та можливості її самовизначення. Наука прагне до знання, а філософія – ще й до мудрості. Філософія досліджує не світ як такий, а смисл буття людини у світі. Людина для неї не просто річ серед речей, а суб'єкт, здатний змінювати світ і самого себе. Розглядаючи відношення «людина – світ», філософія прагне піднятися до усвідомлення питань про мету та сенс життя, про щастя та шляхи його досягнення.

Співвідношення філософії і релігії. Філософія досить тісно споріднена з релігією, міркуючи про абсолютне. Філософія пізнає найбільш загальні підстави буття природи та людини, намагається охопити всесвіт в цілому, шукає вседності – а тому неминує виходить за межі цього світу. Це добре розуміли філософи Стародавнього Світу та Середньовіччя, для яких філософія була саме Богопізнанням (наприклад, філософію Арістотель ще називав теологією), і навіть Г. Гегель вважав, що єдиним предметом філософії є Бог. Навіть матеріалістична філософія, яка заперечує існування Бога, робить предметом своїх

міркувань такий Абсолют як матерія. Таким чином, філософія і релігія частково співпадають за своїм предметом (Бог або Абсолют), – але вони різні за методами, якими вони опановують цей предмет.

Релігія спирається на безпосередній досвід, вона більш інтуїтивна і ірраціональна. Філософія, навпаки, активно користується логікою, вона все ж таки є пізнанням життя, а не самим життям. Релігія передбачає неосяжність Бога, філософія ж намагається його осягнути. Релігія усвідомлює Бога як живу особистість, для філософії це практично неможливо. Релігія є пізнанням Бога і життям у спілкуванні з Богом. Філософія є пізнанням Бога, але разом з тим (а іноді і в першу чергу) — пізнанням світу, пізнанням життя. Філософія привносить закінченість і цілісність у наше світосприйняття і розуміння життя, яке має, власне, релігійну основу; вона є необхідним зв'язком між знанням вищого і нижчого, але вона не може замінити релігію.

Головним у філософських дослідженнях є співвідношення «людина – світ», яке розглядається в онтологічному, теоретико-пізнавальному, ціннісному, діяльному аспектах. Тому, як правило, філософські погляди на світ розмаїті і не схожі між собою. Для них характерний інтелектуалізм і постійний сумнів у власних твердженнях, критичність, незаспокійливість і динамічність думки. Цим філософські уявлення про світ різко відрізняються від релігійних поглядів і зближують філософію з наукою.

Співвідношення науки і релігії. З розвитком науки в останні століття поширилось розуміння релігії як сліпої віри та виникли спроби піддати науковій критиці релігію. Але цей підхід не враховує, що релігія і наука мають два різних предмети, два різних шляхи пізнання, два різних критерії достовірності, тому принципово вони непорівнянні, як кілометр і кілограм. Кожна з них займається своєю стороною життя людини і світу.

Наука будує картину світу навколо об'єктів, які розуміються як незалежні від людської суб'єктивності, від впливу наших бажань та особливостей сприйняття. Сферою науки, її першочерговою справою є дослідження лише фізичного світу, лише сфери поцейбічного. А потойбічне – сфера релігії і, можливо, філософії.

Релігія головним предметом своєї уваги робить співвідношення поцейбічного і потойбічного світів. Сфера людського і сфера божественного, земне і небесне – серцевина релігійних роздумів. Зв'язок їх – надзвичайно складний і суперечливий – релігійна свідомість прагне показати як впорядкований і зрозумілий людському розумові, але кращим і пріоритетнішим є пряме інтуїтивне осягнення цього зв'язку. Головним для сучасних релігій є стурбованість тим, щоб людство, захопившись земними проблемами, не забувало, що над ним існують вищі, вічні інстанції. Релігія прагне дати оцінку людським стосункам і поведінці в складному і суперечливому взаємовідношенні добра і зла. Вона звертається до віри, як до найефективнішої форми освоєння розмаїтої реальності. Але сучасні релігії, як правило, не заперечують досягнень науки, зокрема теорій, що пов'язані з будовою матерії, і, тим більше, практичного використання досягнень природознавства.

Наука пізнає світ у взаємовідношенні його частин і елементів, не усвідомлюючи відношення світу як цілого до надсвітового абсолюту, до його Творця. Наука базується на зовнішньому, чуттєвому досвіді, віра ж – на внутрішньому, духовному. Наукове знання потребує зовнішніх доказів, віра ж доводиться своєю внутрішньою силою. Крім того, між наукою і релігією насправді існує глибинний зв'язок. Наука як часткове знання спирається на світосприйняття, на світогляд, який має релігійний (або антирелігійний) характер, тобто вона залежить від духовних інтересів, від віри як окремих людей, так і цілих епох.

Отже, сфери науки і релігії можуть стикатися, перетинатися, але не спростовувати одна одну. За думкою видатного фізика XX ст. Макса Планка, релігія і наука не виключають, а доповнюють одна одну; для релігії Бог стоїть на початку, для науки – наприкінці пізнання, для першої Він – фундамент, для другої – вінець розробки світогляду.

6. Східна філософія (Стародавні Індія та Китай): своєрідність, основні вчення та ідеї.

Філософія як система поглядів на світ вперше з'явилася в Стародавніх Індії та Китаї в кінці II на початку I тисячоліть до н. е. Специфіка розвитку суспільних відносин цих держав спричинила формування своєрідних рис філософії Індії та Китаю.

Зокрема, кастовий устрій в Індії та чиновницько-бюрократична система в Китаї зумовили збереження і подальше поширення традиційних релігійно-міфологічних уявлень у формуванні та розвитку перших філософських течій. Це згодом проявилось в тому, що у світогляді східних країн набула переваги релігійно-етична проблематика над науково-теоретичною.

Своєрідність філософії Стародавніх Індії та Китаю проявляється також у специфічному розумінні картини світу. Природа тлумачиться в основному не як предмет теоретичного дослідження, а як об'єкт релігійно-морального аналізу. Вчення про світ розгортається як варіація і продовження етичного вчення про людину. Філософи відшукують в бутті не природні причинно-наслідкові зв'язки, а всесвітній моральний світопорядок (наприклад, карма, у індійській традиції), який визначає життєвий шлях та долю людини.

У філософії цього часу можна спостерігати різні школи і напрямки. Так, у староіндійській письмовій пам'ятці культури «**Ведах**» (буквально – «знання») знаходимо релігійно-ідеалістичні положення, в яких сили природи сприймаються як божества, розвивається вчення про слабкість людини перед цими силами. Веди отримали складну коментаторську, релігійно-філософську надбудову, названу ведичними текстами. Пізніше вона стала живильним середовищем для утворення інших структур (епічні поеми, класичні філософські системи). Деякі мислителі заперечували авторитет Вед. Але навіть реформатори так чи інакше виходили з того ідейного багатства, яке склалося в Ведах і в їх пізніших тлумаченнях.

У коментарях до «Вед», які мали назву «**Упанішади**» – поряд з релігійно-містичним намічається і натурфілософське тлумачення навколишньої дійсності, відчувається пошук, прагнення до відкриття істини в речах, явищах. В «Упанішадах» виникла така Абстракція як Брахман-Атман, це нематеріальна сила, абсолют, який ні від чого не залежить, визначаючи все інше. Брахман творить шляхом власних проявів-трансформацій і його перше втілення є Верховний бог Ішвара. Тут використовуються метафори павука, що випускає і вбирає в себе нитку, і перевернутого дерева, коріння якого подібні Брахману. Образ павука ілюструє уявлення про коло світових змін. Тут є два цикли: вихід абсолюту в відносно шляхом переходу в нижчі форми (боги, люди, тварини, рослини...) і повернення його в чисту нематеріальність і абсолютність.

Стародавні індуси протиставляли дух матерії, вважаючи, що дух є щось вище і добре, а матерія – щось нижче і зле. Всі душі (джива, атман) як джерела життя існують як прояви Брахмана-Атмана і в силу цього вони вічні. Але в даному світі вони навантажені матерією і перебувають в тілах. Як представник матерії тіло занурює душу в стихію бажань-пристрастей, що вимагають нових тіл (харчування, житло і т.п.). Тягар матеріальності на душі зростає, що видаляє її від духовного абсолюту. Смерть живої істоти означає Розпад Старої оболонки і перехід душі в нове тіло. Така зміна тіл чергується з часом, що дає безперервний ланцюг-колесо перероджень душі, тобто **сансару**. З образом сансари пов'язане уявлення про закон **карми**. Через безліч поганих вчинків карма прив'язує душу будь-якої живої істоти до сансари. У цьому світі речей, ланцюзі народжень і смертей, душа страждає, у неї немає свободи, але звільнення від сансари (**мокша**) можливо на шляху істинного пізнання і здійснення добрих справ. Різні вчення і школи пропонують різні варіанти звільнення від сансари.

Індійські філософські вчення поділяють на два напрямки, два типи шкіл:

- астіка (санкх'я, йога, ньяя, вайшешика, міманса, веданта) в яких визнають авторитет Вед, потойбічний світ, особистісне начало в людині;

- настіка (локаята, чарвака, адживіка, джайнізм, буддизм) в яких або заперечують (піддають критиці) авторитет Вед, потойбічний світ, особистісне начало в людині.

Розглянемо особливості шкіл астіки і настіки. Історія філософської думки в Стародавній Індії свідчить про значне розмаїття та багатство філософських ідей у вказаних напрямках.

У школі **санкх'я** (термін означає «підрахунок», або обчислення принципів космосу), що виникла у VII ст. до н. е. виокремлюють матеріальну першопричину Пракриті як основу Всесвіту, що складається з трьох гун (якостей): а) саттви-активної сутності (біле); б) раджаса – джерела дії, пристрасті (червоне); в) тамаса – того, що стримує дію, інерції, темряви (чорне). Поряд з матерією існує вічний і самостійний дух-Пуруша (Я). Він представлений безліччю душ (я), які і утворюють єдиного Пурушу. Обидві світові сутності поєднуються в людині. Пракриті представлена грубим і тонким (почуття) тілами, а пуруша перебуває у формі душі (дживи).

Школа **йоги** – одна з форм ідеалізму містичного спрямування. Кінцевою метою практики йоги є мокша – звільнення з круговороту народження і смерті (сансари). Це релігійно-містичне вчення відшуквало засоби «приборкання думки», тобто засоби абстрагування (відвернення) думок від усіх предметів чуттєвого світу і зосередження такої «очищеної» думки на самій собі. У стані такого глибокого трансу людина немовби усвідомлює відмінність свого «я» від світу, звільняється від нього. Отже, людина може досягти звільнення, відокремивши свою душу від матерії, її душа здатна злитися з Пурушею, «я» людини – з вищим «Я». Цій меті зосередження думки слугують різні пози і положення тіла (асани), контроль за диханням тощо.

У школі **ньяя** головна увагу приділяється традиційному для індійської думки питанню – звільненню людини від страждань. Шлях його вона вбачає у пізнанні та законах логіки, бо незнання, на думку прихильників ньяя, – причина залежності від страждань.

У VI–V ст. до н. е. поширюється вчення **вайшешика** (від «вішеша» – особливість). Вайшешики, відомі насамперед як просвітителі, вважали, що причиною страждань людей є незнання ними сутності навколишнього буття. Тому метою своєї філософії вони вважали позбавлення людей від страждань через поширення істинних знань про світ. Згідно із вченням вайшешиків світ складається з якісно різнорідних і найдрібніших часток – ану. Всі об'єкти фізичного світу виникають з цих атомів. Самі ану вічні, нестворювані і незнищені, але об'єкти, що виникли з них, минулі, мінливі і непостійні. Ану відрізняються один від одного не лише якісно, а й кількісно, своїми розмірами і формою. У філософії вайшешика розвивалися елементи теорії відображення, логіки.

У центрі уваги школи **міманса** опинився релігійний ритуал і його обґрунтування засобами теорії пізнання. Якщо звичайна істина полягає у відповідності об'єкту, то приписи Дхарми (моральний закон, що діє не тільки в житті людей, але і в космічній світобудові) – це вічні і універсальні правила. Безпомилковим засобом пізнання є Веди, цей текст Священний, знання його смислів відрізняється вродженістю.

У школі **веданта** (санскр. – кінець або мета Вед) ставиться питання про тотожність первинного абсолюта – Брахмана (космічної душі) і індивідуальної душі, суб'єкта – Атмана. Веданта вважається найбільш значним і впливовим філософським вченням Давньої Індії; це вчення є філософським базисом індуїзму.

Серед шкіл настіки у VIII–VII ст. до н. е. в Індії поширення набув матеріалістичний напрямок **локаята** (від «лока» – цей світ). Прибічники цього напрямку заперечували потойбічний світ і вважали своїм завданням вивчення земного, реально існуючого світу, що оточує людину. Локаятики критикували релігійні положення «Вед», прагнули довести відсутність божественного світу, стверджували, що душа людини існує разом із тілом і помирає зі смертю людини. Закликали до щасливого життя на Землі.

Різновидом філософії локаята був досить поширений напрямок **чарвака** («чар» – чотири, «вак» – слово). Його прибічники виступали проти ідеалізму в різні періоди історії Індії. Чарваки вважали, що все у світі складається з чотирьох елементів – вогню, повітря, води і землі. З таких матеріальних часток складаються і живі істоти, в тому числі і людина. Розмаїтий світ речей є багатоманітною комбінацією цих незмінних, вічно існуючих елементів. Питання про відношення свідомості до матерії чарваки вирішували найвно-матеріалістично. Свідомість вони розуміли як властивість, що належить тілу. Але в елементах, взятих нарізно, свідомості немає – вона виникає в результаті поєднання всіх чотирьох елементів у людському тілі.

В рамках школи **адживіків** склалося уявлення про жорсткий природний детермінізм, який виключав втручання будь-яких божественних сил або можливість вільного вибору. Карма втратила у них всяке моральне забарвлення і була ототожнена з дією залізного закону фатуму. Вони висунули на перший план фаталістичну тезу про марність будь-яких людських зусиль, спрямованих на зміну раз і назавжди заведеного коловороту речей, тому вважали безглуздим поняття свободи і моральної відповідальності, заперечували загальноприйняті норми моралі.

Школа **джайнізму** («джіна» – переможець) виходить з наявності у світі двох першопочатків буття: дживи (живого) і адживи (неживого). Жива субстанція ідентична душам. Всі душі діляться на незалежні, досконалі, зв'язані із сансарою, і залежні, недосконалі. Досконалі душі вічні, вони можуть пізнавати /бачити/ всі речі. Недосконалі душі живуть у землі, воді, вогні, повітрі, у рослинах. Всі вони також мають свідомість, хоч і на самому низькому рівні. Тому не вчинення шкоди будь-якій істоті (ахимса) є перша заповідь правильної поведінки. Джайни вірять, що сутністю життя є страждання, тому мета життя – звільнення від нього. Найбільш оптимальний шлях до цього є аскеза та відлучення від діяння.

На період VI–V ст. до н. е. припадає виникнення відомої школи напрямку настіки – релігійно-філософського вчення **буддизму**. На ранній стадії свого розвитку буддизм розглядає весь світ як єдиний потік, що складається з окремих елементів – фізичних і психічних дхарм, які перебувають у постійному процесі змін. Так в природі відбуваються безкінечні переміни, вічне виникнення і знищення. Буття – це безперервне становлення. Така панівна думка раннього буддизму. Пізніше буддизм абсолютизує ідею відречення від життя, самозаглиблення у свій внутрішній світ. Згідно з буддизмом, шляхом самоспоглядання і самозаглиблення можна вийти з неспокійного, хвилюючого океану буття і досягти вічного блаженства – нірвани. Адже, змальовуючи життя безперервним потоком страждань, буддизм закликав до їх особистого знищення.

Значний внесок у розвиток східної філософської думки зробили мислителі **Стародавнього Китаю**. Стародавні пам'ятки китайської культури «**Книга перемін**», «**Книга про гармонію тьми**» та ін. (IX–VIII ст. до н. е.) свідчать, що в цей період відбувалась боротьба між наївно-матеріалістичним, ідеалістичним та містичним розуміннями природи. У цих книгах висловлювалися думки про те, що світ предметів є не що інше, як різноманітні сполучення п'яти першоелементів світу: заліза, дерева, вогню, води і землі. Але ці думки були непослідовними, суперечливими, що знайшло своє відображення в розвитку таких течій, як конфуціанство, даосизм, моїзм та ін.

Наскрізними ідеями китайської філософії є вчення про Дао, Ян й Ін. **Дао** виражає шлях саморуху всього сущого. У цьому вічному потоці змін виникають і гинуть речі, поступаючись місцем іншим. Дао визнавали всі школи, але розгорнуту концепцію дали даоси. Космічні сили Ян й Ін є протилежними. Якщо **Ян** – світле, чоловіче начало, то **Інь** представляє темну і жіночу сутність. У певному плані зв'язок ян і Ін розкриває дію Дао-шляху. Рух здійснюється так: якщо Ін убуває, то ян зростає і навпаки, але ці цикли мають деяку межу. Ніколи одна сила не може повністю усунути іншу тому при всіх змінах зберігається єдність і гармонія.

Розглянемо особливості основних шкіл китайської філософії. Засновником **конфуціанства** був видатний мислитель Стародавнього Китаю **Конфуцій** (551–479 рр. до н. е.). Конфуціанська філософія має чітко виражений етико-гуманістичний характер. Основним поняттям цього вчення є «жень» (гуманність). Це моральний принцип, що визначає стосунки між людьми в суспільстві та в сім'ї. Він пропагує повагу і любов до старших за віком і за соціальним станом. Кожна людина повинна діяти відповідно до того становища, яке вона займає в суспільстві. Люди, вважає Конфуцій, мають бути взаємно великодушними, а також свято дотримуватися культу предків. Принцип «жень» вимагає від правителів держав, щоб вони були людьми мудрими, подавали підданам приклад особистої високоморальної поведінки, піклувалися про них, як батько. Люди діляться на «шляхетних» і «низьких», одні покликані управляти іншими. Конфуцій вважав, що управляти – це означає ставити кожного на своє місце в суспільстві відповідно до положення, яке він займає. В цьому і полягає головна функція правителя. Конфуцій також вважав, що кожна людина повинна по можливості вчитися і вдосконалюватися морально. Правителі зобов'язані виховувати і навчати народ, закликати його вчитися у досконалих людей. Головним засобом виховання виступає ритуал, який являє собою систему правил, що визначають поведінку людини у всіх типових суспільних ситуаціях. У ритуалі концентрується вся мудрість предків. Тільки засвоєння цієї традиції і робить людину справжньою людиною, або «благородним чоловіком». Культура ритуалу кожній людині визначає своє місце в суспільстві. Перше місце належить правителю (князю) як «сину неба», який є гарантом виконання ритуалу. На нижчих рівнях соціальної піраміди знаходяться чиновники, батьки і брати, вони також ранжовані за своїми ступенями.

Головним опонентом конфуціанців з питань методів і форм державного управління була школа **легістів-законників** або фа-цзя. Найбільш яскравим представником цієї школи був Хань Фей (прибл. 280 – 233 рр. до н. е.). Відправною точкою міркувань легістів була впевненість у споконвічній злій природі людини. Хань Фей писав, що людина завжди прагнула не до загального блага, а до особистого. В людині переважає егоїзм, а звідси – зіткнення різних егоїстичних інтересів. В такій ситуації єдиною і регулюючою силою можуть виступати закони (фа) і укази імператора (мін), яких мають дотримуватися громадяни. Закони видаються державою, а їх здійснення належить чиновникам. Методи підкорення закону досить прості – «нагороди і покарання», яких Хань Фей назвав «двома рычагами» в руках правителя. Якщо конфуціанці пропонували управління на основі людинолюбства, то легісти – шлях покарань (штрафи, смертна кара) і нагород (подарунки тощо). Відповідно як нагород так само й покарань повинні зазнавати як простолюдини, так і знатні особи.

У VI–III ст. до н. е. значного поширення набуло стихійно-діалектичне вчення **даосизму** (від «дао» – шлях, закон). Основна ідея даосизму зводиться до того, що життя природи і людей підкоряється закону «Дао». «Дао» – це закон самих речей і явищ. Він, як всезагальний закон, привносить порядок у хаос речей. «Дао» існує незалежно від свідомості і волі людини. Іноді «Дао» тлумачився як незаперечна воля богів. Основою світу є матеріальні частки «ці» (повітря, ефір). У процесі руху та розвитку матеріальних часток «ці» виникають жива матерія, тварини та людина. Народження, життя та смерть тлумачаться як процеси, пов'язані з матеріальними частками «ці», з їх накопиченням та розсіюванням. «Ці» даоси поділяють на дві групи – «тонкі» та «грубі». Людина, на їх думку, народжується в результаті з'єднання цих двох видів «ці». При цьому душа у неї складається з «найтонших», а тіло – з «грубих ці». Деякі даоси вважали, що найтонші «ці» залишають людину після смерті і утворюють те, що люди називають «демоном» і «богом».

У даосизмі спостерігаються елементи стихійної діалектики. Визнавалося, що у світі немає нічого постійного, що все знаходиться в безперервному русі та розвитку. «Одні речі відходять, – стверджують даоси, – інші приходять; одні розцвітають, інші в’януть; одні стають міцними, інші хиріють; одні з’являються, інші руйнуються». Закономірним у розвитку речей, на думку даосів, є те, що кожна річ, досягнувши певного ступеня розвитку, перетворюється у свою протилежність: «неповне стає повним, криве – прямим, пuste стає наповненим, старе змінюється новим» і т. д.

Прибічники даосизму поширювали своє вчення про «дао» і на сферу суспільних явищ. Всі нещастя в житті народу спричиняються тим, що правителі порушують природний закон «дао». Даоси зводили діяльність людини лише до пізнання «дао» як сутності світу і вважали, що обов’язково зазнає невдачі той, хто втручається у природний хід подій, хто прагне підпорядкувати їх своїм інтересам. Даоси, по суті, пропагували пасивне ставлення людини до оточуючої дійсності.

Засновником школи **моїзму** став Мо Ді, або Мо-цзи (V – IV ст. до н. е.). Погляди Мо-цзи на людину відрізняє рідкісний для давнини дух демократизму і широкого гуманізму. Соціальна рівність всіх людей можлива і необхідна. Людей повинна зблизити «загальна любов». Любов в рамках сім’ї Мо-цзи вважав вузькою і егоїстичною. На його думку, людина здатна на більше, при певному настрої він може любити всі чужі сім’ї: і як представник одного народу навіть може любити і поважати всі інші народи. Заради загального блага треба ставитися до всіх інших людей як до себе, людство може і повинно бути єдиною сім’єю. Загальна любов формується через пробудження добра в серці і через укладення мирних договорів держав. Якщо у Конфуція ритуальний порядок виходить ззовні (небо), то Мо-цзи в якості вихідної основи бачив внутрішній світ окремої людини.

7. Антична філософія: основні риси, вчення, ідеї, представники.

Філософія як самостійна галузь знань виникла в стародавньому грецькому суспільстві в VI–V ст. до н. е. Можна виділити такі найбільш загальні специфічні риси:

- теоретичне ставлення до світу (перехід від «міфу» до «логосу»);
- натурфілософія (лат. *natura* – «природа» – філософія природи, тлумачення природи в її цілісності);
- розгляд питання про відношення мислення і буття, яке вперше поставив філософ Парменід (у зв’язку з розподілом буття на чуттєво даний світ та на світ, що досягається розумом);
- наївний матеріалізм (все загальне в речах (субстанція) розглядається як певна конкретна речова структура);
- стихійна діалектика (як взаємодія протилежностей, що забезпечували потік змін, наприклад «загоряння і згасання» вогню у Геракліта, «любов і ворожнеча» Емпедокла).

Основною характеристикою античної філософії є космоцентризм – зосередження уваги на осмисленні космосу. Сам термін «космос» вказує на лад, порядок, красу. Космос є божественним, він протистоїть хаосу та визначає всі інші закони і процеси (включаючи і духовні). Космос є вічним. Вічності наслідує час, який в античному світорозумінні є циклічний і рухається немовби по колу. Великому космосу (макрокосмосу) наслідує і людина (як мікрокосмос), яка займає у світі центральне місце в силу центрального положення Землі в структурі світобудови, а нерівність людей і навіть рабство пояснюється їх природою (за Арістотелем).

Загальна періодизація та представники:

1. Натурфілософія – відбувається створення космологічних концепцій та пошук першоначал світу (архе). Представниками цього періоду є: Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Геракліт, Парменід, Зенон (Елейський), Піфагор, Анаксагор, Емпедокл, Левкіпп, Демокріт.

2. Класичний період – відбувається переміщення проблематики філософських міркувань від космологічних концепцій до проблеми людини у софістів (Протагор, Горгій, Гіппій) та Сократа, а також створення систематизованих учень через синтез космологічних та антропологічних концепцій у вченнях Платона і Арістотеля.

3. Елліністично-римській період – відбувається переосмислення долі окремої людської індивідуальності, основна увага приділяється проблемам цінностей і сенсу людського життя. Основні течії цього періоду: епікурейці (Епікур), скептики (Піррон та ін.), стоїки (Хрисіпп, Сенека та ін.), неоплатоніки (Плотін та ін.).

Засновником античної філософії вважається **Фалес** (624–547 рр. до н. е.) із Мілета. Він першим поставив завдання виявити єдине, основоположне начало розмаїтого світу, що дається людині в її відчуттях. Таким началом він вважав воду. Він зводить якісне різноманіття речей до єдиної субстанції, визнає щось предметне як першооснову, єдине першоначала, розглядає загальне в речах як якусь конкретну речову структуру. Вслід за Фалесом, **Анаксімен** за першооснову брав повітря, **Анаксимандр** – апейрон (грец. – безкінечне, невизначене, незнищене), **Геракліт** – вогонь, **Емпедокл** – чотири стихії: вогонь, повітря, воду, землю.

Крім розробки філософських концепцій перші античні філософи займалися вивченням конкретних явищ і розв'язанням практичних завдань. Було відсутнє розчленування наукового знання, в поняття «філософія» входили всі галузі знання, тобто її предметом була природа в цілому (натурфілософія). Так, Фалес був і природознавцем, і будівником мостів, вимірювачем пам'ятників, пірамід, храмів у Єгипті, передбачив сонячне затемнення, першим розділив рік на 365 днів. Анаксимандр виготовив сонячний годинник, розробив особливу карту суші та моря. Вивчаючи звуки, **піфагорійці** встановили, що висота звукових тонів, створюваних струнами музичного інструменту, визначається різницею довжин даних струн (октава – 1:2, Квінта – 2:3, кварта – 3:4). Числові пропорції були відкриті також в рухах Землі, Місяця і Сонця: роки, сезони, місяці, дні. Виявилось, що і цикли біотичного розвитку підкоряються числовим співвідношенням. Виявивши досить широку групу фактів математичного характеру, Піфагор і його учні поширили відкриту закономірність на весь світ. Числа суть першооснова всього, тут під числом мався на увазі не продукт людського розуму, а сутнісна реальність, прихована в космосі, яка визначає поведінку всіх речей, числовий порядок лежить в її основі і таку світобудову можна назвати космосом, тобто гармонійним порядком.

Античні філософи прагнули вирішити проблему збагнення мінливості, плинності буття. **Геракліт** (із Ефеса) стверджував, що всі предмети, а також душа людини походять з одного начала – вогню, – тому що вогонь найбільш рухливий, мінливий, безперервно плинний. Геракліт вперше свідомо розробляє діалектичний погляд на світ і справедливо вважається засновником античної діалектики. Якщо мілетські мислителі лише здогадувалися про роль протилежних сил, пропонуючи конкретні варіанти, то Геракліт розробив загальну концепцію протилежностей. Вона починається з твердження про те, що протилежності присутні скрізь і їх зв'язок універсальна. Одна протилежність завжди передбачає наявність іншої і така єдність становить сутність будь-якої речі (одна і та ж морська вода чиста і брудна, високі і низькі звуки утворюють музичну гармонію і т.п.). Його заслуга – утвердження діалектичного погляду на природний світ. Протилежності вступають в відношення боротьби, яке веде до необхідного оновлення: одна полярність гине і поступається місцем іншій. Динаміка становлення здійснюється шляхом поперемінного чергування полярних станів (день – ніч, неспання – сон і т.п.), одні протилежності переходять в інші: холодне нагрівається, вологе висихає, живе вмирає і т.д. Свою діалектику Геракліт застосовував до проблеми спокою і мінливості. Світ тече як річка, його становлення пов'язано з потоком змін, тому «не можна двічі увійти в одну і ту ж річку».

Протилежна – метафізична філософія абсолютної субстанції, вічного і незмінного буття притаманна для **Парменіда** з Елеї. Якщо архе тотожне буттю, то в ньому немає нічого іншого і небуття як таке неможливо. Минуле не існує, бо це те, чого вже немає, також відсутнє і майбутнє як те, чого ще немає. Буття перебуває як вічне сьогодення без кінця, без народження і смерті. Його послідовник **Зенон** також прагнув вирішити проблему руху. Зенон висуває свої знамениті апорії (від грец. – трудність, безвихідне становище): «Дихотомія», «Ахілл», «Стріла» та ін. Останні, за Зеноном, стверджують суперечливість руху, про який свідчать почуття. Знайшовши суперечливість руху, Зенон робить висновок про суперечливість мислення, яке осягає рух. Те, що мислиться суперечливо, не існує. Отже, Зенон справив великий вплив на вироблення дисципліни доказового мислення і розробку логічних процедур доведення. Його апорії будили думку, стимулюючи її до розв'язання труднощів, що виникають у процесі мислення.

Важливим етапом у розвитку античної філософії було атомістичне вчення **Демокріта** (460–370 рр. до н. е.), який, обґрунтовуючи першоначала, вважав, що об'єктивно існують атоми і пустота. Безкінечна кількість атомів наповнює безкінечний простір – пустоту. Атоми повні, непроникні. Неможливо, щоб в одному і тому самому місті існували два тіла, два атоми. Атоми незмінні, постійні, вічні. Вони рухаються в пустоті, з'єднуються між собою й утворюють безкінечну кількість світів. Оточуючий нас світ – це не що інше як народження та смерть безкінечних світів, що складаються з атомів. Атоми відрізняються один від одного за формою, величиною, порядком і положенням. Рух – невід'ємна властивість атомів. Рух розумівся Демокрітом не лише як просте, прямолінійне переміщення атомів у пустоті, але і як вихроподібне, в результаті якого виникають, розвиваються та гинуть світи. Розвиток світу здійснюється закономірно,

причинно, обумовлено. Все має причину, безпричинних явищ немає. Ніякої розумності в світі немає. Відносну доцільність у світі Демокріт називав наслідком тривалого розвитку комбінацій атомів. Помилково вважав, що немає випадкових явищ і процесів. Випадковим він називав те, причину чого ми не знаємо. Душа, за Демокрітом, теж складається з атомів. Вони – вогненні, гладенькі. Ми вдихаємо в себе вогненні атоми. Дихання не дозволяє вийти з тіла всім вогненним атомам. Якщо їх вийде багато, то настане неприємність, а потім і смерть. Демокріт побудував своєрідне вчення про пізнання. Він вважав, що від предметів, речей витікають найтонші ейдоси, образи. Ці ейдоси є своєрідними копіями речей. Через органи чуттів вони проникають в людину, викликають подразливість, стикаються з вогненними атомами душі і викликають відповідні відчуття, уявлення та думки про речі та предмети зовнішнього світу. Але органи чуттів дають лише матеріал, «темне знання». Більш досконалим органом пізнання Демокріт вважав мозок людини, розум. Метою пізнання є, за Демокрітом, вивчення причинно-наслідкових зв'язків, встановлення того факту, що основою всіх речей і предметів є атоми. Атомістичне пояснення природи здійснило значний вплив на подальший розвиток природознавства.

Розвиток античної філософії логічно прямував до антропологічної, власне людської проблематики. Уже принцип софіста **Протагора** («Людина – міра всіх речей») привчав людей не покладатися на авторитет і прийняту думку, а виходити в усіх судженнях з власного розуміння. Якщо людина судить про реальність, то норму судження як міру оцінки вона сама і повинні пропонувати. Речі як такі мірою бути не можуть, бо, що треба людям, знають тільки вони. З ідеї людини-міри випливає принцип релятивізму (лат. *relativus* – відносний). Оскільки індивіди різні за чуттєвим сприйняттям і розумовими здібностями, їх оцінки і способи доказу будуть відрізнятися один від одного. Стало бути, Абсолютної Істини, яка єдина для всіх, на думку софістів не існує, всі судження відносні. Доказову силу можна надати будь-якому твердженню шляхом вибудовування ланцюга доводів. Також відомим софістами були Горгій, Гіппій, Продік.

Антропологічний поворот в античній філософії зробив **Сократ** (470–339 рр. до н. е.). На відміну від софістів, які приймали позу всезнаюок, Сократ вводив своїх учнів в ситуацію незнання. Принципом своїх філософських роздумів Сократ зробив вислів: «Пізнай самого себе». Це означало початок нового етапу в розвитку філософської думки: призначення філософії – не вивчення природи, а пізнання людини. Сократ прагнув осмислити людину через розгляд специфіки її діяльності. Правда, діяльність він розумів у досить вузькому плані – у сфері моральної поведінки. Він ототожнював знання і доброчесність – оскільки людина в своїх діях керується знанням, то має давати собі чіткий, свідомий звіт відносно принципів, якими вона керується. Сократ висунув важливе філософське положення: основою діяльності людини є загальні поняття, які за своєю природою є ідеальними. Він досліджує природу загальних понять, але виключно у сфері моралі. Аналізу практичної діяльності людини він не торкається. Походження та знаходження загальних понять для Сократа є таємницею. З метою знаходження сутності загальних понять Сократ розробляє особливий метод – майевтику. Майевтика як мистецтво допомоги при народженні істини. Мати Сократа була повивальною бабкою і це вплинуло на те, що філософ проводив аналогію між народженням дитини і отриманням істини. Це не що інше, як процедура підведення співрозмовника до правильної відповіді шляхом питань, які б наводили, допомагали шляхом знаходження протиріч в судженнях опонента. Роль Сократа у античній філософії була настільки значною, що навіть філософів, які були до нього, іноді називають досократиками.

Відомим учнем Сократа був **Платон** (427–347 рр. до н. е.), який зробив спробу дати відповідь на питання про походження та знаходження загальних понять. Він вважав, що ідеї (загальні поняття) – це ідеальні зразки або моделі існування всього реального світу, чуттєвого розмаїття речей. Вони існують самостійно в особливому світі, який відділений від природного та соціального буття. Всі конкретні речі і люди існують в силу причетності до ідей, які знаходяться в потойбічному світі. Реальний чуттєвий світ є блідю копією світу ідей. Концепція Платона – це класичний варіант об'єктивного ідеалізму, на який орієнтувалося багато філософів на наступному двотисячолітньому шляху розвитку філософії.

Платон розробив філософську систему, в якій відобразилися типові уявлення епохи про взаємини людини та світу. Згідно з його твердженням, світ – це всезагальний космос, він – завершений, цілісний, гармонійний. У ньому є місце і суспільному життю людей, і кожній людській істоті. При цьому існує певна аналогія, подібність основних структур світу: космосу, держави, людської душі. Будова всіх їх тріста:

– в космосі – це, по-перше, вищий вічний світ ідей (першообрази чуттєвих речей); по-друге, душа світу (те, що об'єднує світ чуттєвих речей); по-третє, тілесний світ чуттєвих речей;

– в державі – це ієрархія трьох станів: філософи – правителі, воїни – стражники, вільні трудівники (землероби і ремісники);

– в людині – це розумна, шалена (афектна) і пожадлива (хтивна) душа.

Платон розглядає людину як єдність душі і тіла. Людська душа безсмертна, причому до народження людини вона перебувала в потойбічному світі і спостерігала блискучий світ вічних ідей. Тому в земному житті душі людини виявляється можливим досягнення ідей як пригадування того, що бачилося раніше. Тілесне начало має специфічно людські ознаки: людина є «...істота безкрила, двонога, з плоскими нігтями єдина з істот, що здатна до сприйняття знань, які ґрунтуються на «міркуваннях». Тут підкреслюються дві специфічні ознаки людини – і фізичного, і духовного порядку. Сутність людини не зводиться до якоїсь однієї ознаки.

Цікавими є думки Платона стосовно походження та устрою держави. Держава, за Платоном, з'являється як результат властивих від народження людям потреб і самі стани (класи) держави виникають в результаті розвитку природних потреб людини. На його думку, суспільство складається з трьох станів: філософів, які на основі споглядання ідей управляють всією державою; воїнів, основним завданням яких є охорона держави від внутрішніх та зовнішніх ворогів; робітників (землеробів і ремісників), які підтримують державу матеріально.

Платон вважає, що може існувати три основних форми правління – монархія, аристократія і демократія. Кожна із них поділяється ще на дві:

– монархія – влада одного, може бути законною (цар) або насильницькою (тиран);

– аристократія – влада небагатьох, може бути владою кращих або гірших (олігархія);

– демократія – влада всіх, може бути законною, або беззаконною (насильницькою).

Всі шість форм державної влади Платон піддає критиці. Найгіршими він вважає демократію, олігархію і тиранію та будує власний зразок державного устрою. Створений ним утопічний план державного і суспільного устрою в історії філософії отримав назву «ідеальної держави Платона».

«Ідеальна держава» – це рабовласницька аристократична республіка або монархія. Платон прагне теоретично обґрунтувати аристократичну форму рабовласницької держави. Він робить спробу розробити засоби, за допомогою яких можна було б втілити ідеальну державу в життя: необхідно встановити спільність дружин та дітей воїнів (стражів), позбавити їх власності, з дитинства виховувати в них військову доблесть; на чолі держави мають стояти філософи, які від природи здатні пізнавати буття та істину, досягти ідеї блага, яка, знаходячись за межами буття, так само сяє в світі ідей (і досягається розумом), як у світі видимому – сонце.

Одним із найвидатніших античних філософів був **Арістотель** (384–322 рр. до н. е.) – учень Платона, вчитель Александра Македонського. Він суттєво трансформував систему об'єктивного ідеалізму. Критикує теорію ідей Платона («Платон мені друг, але істина дорожча»). На відміну від останнього, який стверджував самостійне, окреме одне від одного існування світу ідей і світу речей, Арістотель вважає, що сутність речі невід'ємна від самої речі.

Арістотель виділяє чотири види причин, що спричиняють існування речей:

– матерія, тобто те, з чого виникають речі (мідь для статуї, глина для горщика);

– форма, яка перетворює пасивну матерію і робить річ саме такою, конкретною річчю. Поняття форми в Арістотеля близьке платонівському поняттю ідеї, як моделі речей;

– рухаюча причина, те, звідки йде початок руху, що оформлює матерію (наприклад, рухаючою причиною дитини є батько);

– цільова причина, те, заради чого відбувається переміна (здоров'я – мета прогулянки).

Завдяки сумісній дії всіх чотирьох причин і існують речі, що несуть свої начала у собі самих, мають власну сутність. Форма – активна, матерія – пасивна. Матерія – лише можливе буття речі, форма надає речам їх дійсне буття. Становлення речі визначається ентелехією (внутрішньою метою руху), тим, заради чого вона є, існує. Цим самим Арістотель вперше у філософії, у чітко усвідомленій формі сформулював проблему телеології, тобто вчення про доцільність світу.

Історичною заслугою Арістотеля є створення логіки як методу пізнання дійсності. За Арістотелем, логіка є органон, тобто власне людський винахід. Великим відкриттям Арістотеля є усвідомлення якісної відмінності суспільного життя від природного буття і розуміння людини як істоти суспільної, існування якої можливе лише в суспільстві. Але загальний світогляд рабовласницького суспільства вплинув навіть на видатний розум Арістотеля. Це проявилось у поясненні ним рабства. Рабів він позбавляє не лише умовного громадянства, але й людськості взагалі: «раб є знаряддям, що говорить». Явище рабства, як і держави, Арістотель виводить з природи.

У період завойовницьких походів Олександра Македонського розпочинається еліністичний період античної філософії. Демократія поступилася місцем монархії, замість ідеалу громадянина держави прийшов космополітизм (весь світ – Батьківщина). Крах традиційних цінностей і осмислення нових ідеалів висунули у філософії на перше місце етику.

Одна із провідних течій цього періоду – **епікуреїзм**. Її засновник **Епікур** (341–270 рр. до н. е.) був послідовником Демокріта в онтологічних питаннях і приписував атомам відмінність не лише за величиною, формою, положенням і порядком, а й за вагою. Крім прямолінійного руху атомів, який спричиняється вагою, Епікур допускав їх самовільне, спонтанне (тобто внутрішньо зумовлене) відхилення від прямої лінії. Тут розвивається глибока думка про активність атомів і визнання елемента випадковості в їх взаємодії, тоді як Демокріт відкидав будь-яку випадковість і переходив певною мірою на позиції фаталізму. У теорії пізнання Епікур, як і Демокріт, розвивав ідеї про відображення предметів, що існують поза нами, у відчуттях та мисленні людини. Але на відміну від Демокріта він вважав, що органи чуттів дають абсолютно точне уявлення про властивості та якості предметів і явищ. Якщо все суще є атоми і порожній простір, то людина не може бути винятком з цього правила. Душа являє собою комплекс з особливих атомів, її чуттєва частина складена з воздухообразних і рухливих атомів, а ще більш тонкі атоми утворюють раціональний рівень душі. З усіх розділів епікурейського вчення найпопулярнішою виявилася етика, яка зводить сенс життя до отримання природних тілесних і духовних насолод. Такі переживання супроводжують тільки стан незворушною душі («атараксія»). Отже щастя людини – це відсутність тілесних страждань, або стан незворушною душі. Кордон між природними і неприродними задоволеннями повинен визначати розум. Любов слід виключити через те, що вона доставляє багато занепокоєнь, а страх смерті на думку Епікура є всього лише ілюзорна вигадка.

Школа стоїцизму народилася в самому кінці IV ст. Улюбленим місцем зібрань прихильників нового вчення став портик Стоя, звідки і пішла їх назва – **стоїки**. В історії Стої виділяють античний (Зенон, Клеанф, Хрісіпп) і римський (Луцій Сенека, Марк Аврелій) періоди. Стоїцизм можна віднести до усвідомленої форми пантеїзму. Бог-Логос-розум, пронизує кожне окреме утворення і світ в цілому. Порядок зв'язків Логосу невідворотний і неминуче спрямований до фінального блага. Отже у світі панує доля-необхідність. Оскільки Логос пов'язує всі речі та істоти ланцюгом причинних залежностей, в світі немає місця випадковостям. Щастя полягає в тому, щоб уникати пристрастей, досягати апатії (букв. «безпристрастність», незворушність). Звідси вимога – не допускати пристрастей, «охолоджувати» своє серце. Хороше (добро) і погане (зло) не приходить до нас ззовні, справа не в зовнішніх обставинах, а в нас самих і, перш за все, в ціннісній активності нашого розуму. Тільки «холодний» розум здатний контролювати виконання обов'язків і благих вчинків. Високий сенс життя повинен визначити розум людини. Саме безпристрастний мудрець може стати зразком досконалості.

Напрямок **скептицизму** заснував Піррон з Еліди (ок.360-270 до н. е.). Він побудував оригінальне вчення про пізнання з виходом на етичні рекомендації. Якщо почуття і розум не можуть визначити істину, то філософу потрібно утримуватися від суджень. Дана теза близька до стоїчного правила безтурботного спокою та незворушності. Якщо речі не дають можливості оцінити знання як істинні або помилкові, то залишається один вихід – не робити ніяких певних суджень перед обличчям незрозумілого. Розум повинен зануритися в мовчання і утримуватися від суджень («епохе»). Секст Емпірик (II ст.) посилив емпіричний характер скептицизму. Чуттєві явища як суб'єктивні видимості прирікають людину лише на ймовірне знання.

Ідеї Платона продовжують свій розвиток у **неоплатонизмі**. Плотін (205-270) та його послідовники (Порфірій, Прокл) переосмислюють вчення про еманацию Єдиного. Якщо у Платона єдине – це вищий ейдос, але один з багатьох, то єдине Плотіна стало абсолютною сутністю у всій її повноті. З Єдиного виникають Дух і Душа. Світовий Дух стає другою вищою реальністю, концентруючи в собі інтелектуальне начало. Він являє собою високе мислення, яке живе виробництвом безлічі ідеальних думок, вони утворюють світ розумних форм і видів чистої краси. Наповнений енергією єдиного Дух породжує Душу. Душа виробляє матерію і оформляє космос. Отже, матерія утворюється у вигляді останнього етапу, на якому творчі сили єдиного згасають. Умовно кажучи, Єдине – це світло, але, згасаючи, воно стає темною матерією.

8. Середньовічна філософія: основні особливості, теми, ідеї, представники.

Середньовічний світогляд має певні особливості. Він ґрунтується на християнській релігії, притаманним для нього є теоцентризм – зосередження уваги на осмисленні Бога як реальності, яка визначає

все суще. Історія набуває направленості (спрямування). Час втрачає циклічність, світ рухається від створення його Богом до майбутнього «Страшного суду».

Суттєва відмінність людини від усього тваринного світу в середньовічному світогляді вбачалася в духовності. За цим критерієм зрівнювалися всі люди (людина – творіння Бога). Визнання природної і духовної рівності людей було величезним кроком вперед у самопізнанні людини, хоча воно не означало визнання соціальної, економічної та політичної рівності. Центральне місце людини в світі обумовлене тим, що вона є вищим творінням Бога, створена за Його образом і подобою. Саме розум, свобода, творчість є образом Бога у людині. Бог є Любов, отже і головною чеснотою людини виступає взаємна любов до Бога і жертвна мілосердна любов до ближнього.

Відбувається також зміна основних тем, які підлягають усвідомленню, що було пов'язано з загальним світоглядним переворотом у розумінні місця людини в світі та статусу самої людини в філософії Середніх віків. Центральною у філософській проблематиці стає тема внутрішнього світу людини. На відміну від античного культу людської тілесності, захоплення телесною красою, в середньовічному світогляді домінує культ захоплення духовною красою, а людська плоть потребує приборкання та аскези для запобігання гріху і розвитку чеснот. В цей час істинне знання розглядалося як Божественне одкровення, що зафіксоване у Священному Писанні, Слові Божому (Біблії). Процес релігійного пізнання було пов'язано з засвоєнням Біблії та релігійних істин (догматів). Метою пізнання було пізнання Бога і самопізнання для перебудови душі за допомогою Слова Божого. Мета такої перебудови – спасіння від смерті у вічності. Пізнавальні зусилля людини спрямовуються на здобуття «догріховного» обличчя, справжнього «образу і подібності Бога». Звідси трактування процесу пізнання як богоуподібнення. Отже для середньовіччя притаманним є принцип сотеріологізму (від лат. *soter* – спаситель), який орієнтує всю життєву діяльність людини на «спасіння душі». Ісус Христос – Син Божий, розглядається як Спаситель світу і людства, який своєю смертю мученика на хресті спокутував гріхи людей, а своїм воскресінням відкрив шлях до спасіння. Саме ж спасіння інтерпретується як процес обожнення, з'єднання людини з Богом. Отже сенс людського буття полягає не в пізнанні та перетворенні природи, а у досягненні «Царства Божого».

Виділяють три основних періоди в філософії середньовіччя:

– **апологетика** (від грец. *απολογία* — виправдання, вихваляння) – захист переваг християнського вчення в полеміці з античним та юдейським світоглядами. Представники: Тертуліан, Оріген, Юстин Філософ, Климент Олександрійський;

– **патристика** (від лат. *patris* – отці) – вчення отців церкви. В цей час (приблизно з IV ст.) формуються та утверджуються фундаментальні принципи середньовічної філософії на базі християнського переосмислення ідейної спадщини античності. Представники: Василь Великий, Григорій Богослов, Григорій Нисський, Іоан Златоуст, Діонісій Ареопagit, Іоан Дамаскін, Максим Сповідник, Амвросій Медіоланський, Августин Аврелій (Блаженний), Северін Боецій.

– **схоластика** (від лат.: *scholastica* – шкільний, учений) – шкільна філософія. Це філософія, якої навчали в школах, а з середини XII ст. – в університетах. Схоластики систематизують християнське вчення. Їхня мета, по-перше, пояснити істини віри через раціональні аргументи, по-друге, правильно навчити вказаним істинам. Представники: П'єр Абеляр, Ансельм Кентерберійський, Альберт Великий, Фома Аквінський, Іоан Дунс Скот, Вільям Оккам, Жан Бурідан. З часом слово «схоластика» стало синонімом абстрактних умоглядних міркувань, які не ґрунтуються на досвіді, відірвані від практики.

Важливішою темою середньовічної філософії була тема відношення Бога та створеного ним світу. Вирішення проблеми відношення «Бог – світ» привело до нового розуміння причинності порівняно з античним. Причинність в середньовічній філософії розуміється як спосіб породження світу Богом. А в Арістотеля причина не породжує річ, а лише структурує матерію, надає їй форму. Причина тут – фактор, що визначає, а не той, що породжує. Особливо активно розроблялася ця тема схоластикою, яка ставила своїм завданням раціональне обґрунтування віри, що певною мірою сприяло виправданню людському розуму, визнанню його ролі в пізнанні.

На ґрунті середньовічної схоластики розробляється платонівська проблема взаємозв'язку вічних і незмінних ідей та чуттєвих речей. Тут вона набуває форми взаємовідносин загальних понять (універсалій) і конкретних, емпіричних предметів та явищ. У спробі вирішити проблему проявилися два основні напрямки.

Ансельм Кентерберійський (1033–1109 рр.) вирішував її в дусі платонізму і прагнув довести реальність універсалій, розглядав їх як думки Бога перед актом творення, оскільки творення не могло здійснитися без певного плану та зразку. Цей погляд отримав назву «**реалізм**» (лат. *realis* — «суттєвий», «дійсний»): універсалії (загальні поняття) існують реально.

Вільям Оккам (1281–1349 рр.) запропонував інший підхід до вирішення проблеми взаємозв'язку універсалій (загальних понять), речей та явищ. Цей різновид схоластики відомий під назвою «**номіналізм**» (від лат.: *nominalis* – ім'я): загальні поняття існують номінально, тобто не існують реально. В. Оккам стверджує, що загальні поняття – це продукти людського мислення, вони є лише іменами, назвами предметів. Існують одиничні предмети, вони є справжніми, дійсними, а універсали – це фікції, що спираються не на справжню самостійну реальність, а лише на подобу індивідуальних речей.

Одним із найбільш авторитетних філософів Середніх віків був **Августин Блаженний** (354–430 рр.). Головними темами його роздумів були проблеми буття і часу, руху історії, а також особистості людини, її волі і розуму.

Августин вважає, що Бог створив світ із нічого, тобто він створив не лише порядок і влаштування в світі, а й саму субстанцію (першоматерію). Бог створив і час, який не існував до нього, сам Бог перебуває поза часом. Людина нерозривно пов'язана з часом, народжується і проходить в ньому. Час є людським поняттям, наш розум має здатність розкласти події на «до», «зараз» і «після». Він існує лише в розумі людини, яка згадує, споглядає, чекає, тобто час може бути лише у свідомості.

З ідеєю часу в Августина пов'язана й ідея історії. Августин вважав, що історія визначається божественним провидінням, вона має спрямування (вектор руху). Рух історії – це рух її від «земного града» до «града Божого» або, по-іншому, від земних язичницьких царств до царства Христа, прообразом якого є християнська церква. Історія закінчиться другим пришествям Христа, який буде судити народи й окремо кожен людину за гріхи. Для наступної філософії важливе значення мала ідея Августина про історію не як вічний «кругообіг», повторення, а як процес, що має певний смисл, значення і кінцеву мету.

Важливе значення у філософії Августина має проблема особистості людини, її волі, розуму та свободи вибору. Людина є розумна душа, яка користується земним тілом. Людина прагне до Бога, тому що в ньому вона знаходить любов, спокій і благодать. До Бога людина йде через розум («богопізнання»). Інший шлях до Бога – через віру, яка проявляється у волі людини. Воля і віра, які ведуть людину по життю, набагато вищі за розум, який часто є відірваним від життя, схильним до помилок, недостовірним. Але віра і її одкровення не відкидають цінностей розумного пізнання природи та суспільства.

Августин стверджує, що людина не просто «раба Божа», вона – особистість, що пов'язана з Богом. Людина – образ Бога, значить може володіти волею, спрямовувати її до спасіння, до віри або зневіри, до добра або зла. Людська особистість вільна вибирати між добром, благом і злом. Зло – це недостача добра. Зло коріниться в людській природі. Бог не винен в існуванні зла. Він – творець гармонії добра, благодаті і любові. Визнання Августином будь-якої людини особистістю (навіть раба) є прогресивним досягненням його філософії. Вперше було чітко і зрозуміло сказано про унікальність, цінність і волю будь-якої особистості, її відповідальність за свої дії.

Видатним мислителем Середніх віків був **Фома Аквінський** (1221–1274 рр.). У центрі проблем, які він прагнув вирішити, були проблеми співвідношення релігії і філософії, віри та знання. У 1323 р. Папським престолом Фома був визнаний святим, а його система (томізм) стає офіційною філософською доктриною римсько-католицької церкви. А з другої половини XIX ст. вчення Фоми Аквінського стає основою неотомізму.

Центральною в філософії Фоми Аквінського є категорія буття, під яким розуміється все, що є, і все, що може бути. Це – реальне буття, таке, яким воно дається людині в її відчуттях. Зрозуміло, відчуття здатні вводити в оману, але ми їх коригуємо розумом.

За Фомою, речі мають змінюватись, але суще не змінюється, воно просто набуває інших форм. Наприклад, вода, стає парою або льодом. По суті це одне й те саме, але за формою – різне. Проте одночасно не можна бути льодом і парою. Речі і процеси чітко визначені в певний момент, хоча кожне з них може ще чимось стати. Тому під повнотою буття слід розуміти також і те, чим річ може стати, тобто її можливість. Речі постійно змінюються, а це означає, що вони не повні. Граничною повнотою буття є Бог. Бог – кінечна реальність, його сили знаходяться в постійній дії. Бог створив світ і може створити і безпочаткове, і безкінечне в часі і просторі, оскільки він сам – поза простором і часом і створив все із нічого.

Фома Аквінський філософію підпорядковує релігії. Основна його ідея – підкорення істини розуму істині одкровення. Проте, розум і віра не виключають, а допомагають одне одному в прагненні душі людини до пізнання істини – Христа і його вчення. Істина одна, але до неї є два шляхи. Один шлях – це шлях

віри, одкровення, який є коротким і безпосереднім. Другий шлях – шлях розуму, науки. Це довгий шлях з багатьма доказами. Оскільки християнська віра істинна, то все, що ми пізнаємо в природі, створеній Богом, також істина і не суперечить вірі. Отже, в цілому, за Фомою, розум і наука, які спираються на факти природи, не суперечать церкві й вірі, а теологія не заміняє філософію і науку. Філософія – преамбула віри.

Для соціально-політичних поглядів Фоми характерним є переконання його в необхідності монархічного правління. Метою державної влади має бути всезагальне благо. Людина – це суспільна істота. Фома із деякими застереженнями визнає право народу повстати проти тирана, який систематично порушує справедливість.

9. Філософія епохи Відродження: характерні особливості, ідеї та представники.

Філософія Відродження датується періодом кінця XIV–XVI ст. Видатними її представниками були Микола Кузанський, Піко делла Мірандола, П'єтро Помпонаці, Бернардіно Телезіо, Ла Боесі, Мішель Монтень, Нікколо Макіавеллі, Микола Копернік, Джордано Бруно, Томас Мор, Томмазо Кампанелла та ін.

У цілому філософське мислення цього періоду прийнято називати **антропоцентричним**. У центрі уваги останнього була людина. Характерною рисою світогляду епохи Відродження є орієнтація на мистецтво. Адже саме за допомогою мистецтва змальовується розмаїтий світ людського буття та його величезна цінність. Саме людина, її тілесність, почуття в епоху Відродження часто усвідомлюються і змальовуються без акценту на боротьбі із гріховністю, а як вища цінність і онтологічна реальність.

Формується нова самосвідомість людини, її активна життєва позиція, з'являється відчуття особистої сили й таланту. Ідеалом для людини епохи Відродження є її різнобічна діяльність. Виникає тип культурного, гуманістичного індивідуалізму, який орієнтується не на практичну економічну діяльність (буржуазний індивідуалізм), а на культуру. Пріоритетним в ієрархії духовних цінностей стає не походження чи багатство, а особисті достоїнства та благородство. Метою життя виступає тепер творчість, пізнання, служіння людям. Отже, однією з характерних рис епохи Відродження є її гуманізм.

Визначний мислитель цього періоду **Піко делла Мірандола** (1463–1494) так розумів людину. Бог, створивши людину і зробивши її центром світу, звернувся до неї з такими словами: «Не даю тобі, Адаме, ні певного місця, ні власного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і лице, й обов'язок ти мав за власним бажанням згідно з твоєю волею та твоїми рішеннями. Образ решти творінь визначений в межах законів, які я встановив. Ти ж без перешкод визначиш свій образ за своїм рішенням, під владу якого я тебе віддаю».

Отже, Бог дав людині свободу волі, вона сама має вирішити свою долю, визначити своє місце у світі, Людина не просто природна істота, вона творець самої себе і цим відрізняється від решти природних істот. Людина стає Хазяїном природи внаслідок усвідомлення себе творцем власного життя та волі. Такої сили і такої влади своєї над усім сущим не знала ні антична, ні середньовічна людина. Значну роль в утвердженні нового погляду на людину відіграла соціальна група людей, що називалася в Італії гуманістами.

Основним смислом свого життя гуманісти вважали заняття філософією, літературою, стародавніми мовами, вивчення творів античних авторів тощо. Своім способом життя, своєю діяльністю гуманісти прагнули утвердити нову систему духовних цінностей. У суспільному житті на перше місце висувалися особисті достоїнства, власна гідність, а не походження, належність до суспільного стану, багатство чи влада. Культура виступає головним критерієм особистого благородства та достоїнства. Звідси – проповідкування гуманістами індивідуального вдосконалення шляхом прилучення до культури.

Філософія Відродження переглядає ставлення до природи. Вона заперечує тлумачення останньої як начала несамостійного. Природа у натурфілософських течіях епохи Відродження трактується пантеїстично (від грец. «пантеїзм» – «всебожжя»). Бог перестає бути чимось позаприродним і зливається з природою, начебто розчиняється в ній, внаслідок чого сама природа обожнюється. Характерними є погляди з цього приводу німецького натурфілософа Парацельса (1493–1541), який розглядав природу як живе ціле, що пронизане магічними силами. Якщо в людині всіма діями тіла «керує» душа, то в кожній частці природи знаходиться живе начало – архей. Для оволодіння силами природи достатньо збагнути його, ввійти з археєм у магічний контакт і навчитися ним управляти.

Справжній світоглядний переворот епохи Відродження проявився у поглядах на світобудову **Миколи Коперніка** (1473–1543) та **Джордано Бруно** (1548–1600). Геліоцентрична теорія, створена М. Коперніком, повністю заперечувала аристотелівсько-птолемейські уявлення про Всесвіт і місце людини в ньому. Вона відкривала принципово нові шляхи для розвитку природознавства. Дж. Бруно, розвиваючи геліоцентричну теорію, висунув ідею безкінечності Всесвіту та множинності в ньому світів, стояв на позиціях пантеїзму, «розсередивши» Бога в усій природі. Він вважав, що природа і є Бог в речах. На думку Дж. Бруно, Всесвіт єдиний, безкінечний, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися. В цілому Всесвіт нерухомий, але в його просторі рухаються лише тіла, які є складовими Всесвіту.

Нове бачення світобудови вимагало пошуку та обґрунтування відповідного методу пізнання дійсності. Слід зазначити, що в цілому концепціям мислителів Відродження була властива діалектична тенденція, характерна, зокрема, М. Кузанському (1401–1464), Б. Телезію (1509–1588), Дж. Бруно. Але пантеїстичний характер філософії Відродження відображався на її методології. Так, питання про рух та його джерела вирішувалося більшістю філософів стихійно-діалектично. Хоча вони переносили причину руху в саму матерію, водночас вважали, що вона є невід'ємним від матерії розумним началом. Це «архей» у Парацельса, «світова душа» у Дж. Бруно.

Гносеологія філософії Відродження об'єктивно була спрямована проти схоластики та релігійного догматизму. Вона висувала на перший план досвід, чуттєве сприйняття як найважливіший перший крок у процесі пізнання. Як бачимо, тут проявляється емпірична тенденція щодо пізнання, особливо вона проявилась у вченні Б. Телезію. Меншою мірою – у М. Кузанського і Дж. Бруно. М. Кузанський виділяв чотири ступені у процесі пізнання: чуттєвість, розсудок, розум та інтуїцію. Дж. Бруно вважав, що першим, хоча й недосконалим, ступенем пізнання є відчуття, потім розсудок, розум і дух. Цим самим вони підкреслювали роль розуму. Але, як бачимо, в цих твердженнях проявляється зв'язок з релігійними середньовічними традиціями інтуїтивізму, а саме – четвертий ступінь пізнання (дух – у Дж. Бруно, інтуїція – у М. Кузанського), Тобто емпіризм і раціоналізм у філософії Відродження не були чітко диференційовані.

Мислителі Відродження переглядають також середньовічні погляди на суспільство. Розвиток нових виробничих відносин, поява нового класу – буржуазії – вимагали створення сильної єдиної національної держави, здатної подолати феодалний сепаратизм та економічну ізоляваність. Робляться перші спроби теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, незалежного від релігійно-теологічних настанов.

У поглядах на державотворення виділялося два основних напрямки. Так, **Етьєн Ла Бюссі** (1530–1563) виступав проти абсолютизму, висловлював думку про те, що королі узурпували права, які належать народу, виступав не лише проти монархічного, а й проти будь-якого державного устрою, заснованого на експлуатації. Ідеалом держави вважав державу, яка поєднує в собі традиції збереження міських вольностей (прав) з ідеями народного суверенітету.

Другий напрямок, представником якого був **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527), обґрунтовував необхідність сильної монархічної влади, абсолютизму. Макіавеллі вважав ідеальним устроєм республіку як виразника народного суверенітету. Проте розумів, що в тих умовах лише сильна влада світського государя, яка не рахується з будь-якими моральними традиціями та церковними вченнями, здатна привести до національного об'єднання і створити нову державу.

В епоху Відродження з'являються перші ідеї утопічного соціалізму. Найяскравіше вони висвітлені у творах **Томаса Мора** (1478–1535) «Утопія» та **Томмазо Кампанелли** (1568–1639) «Місто Сонця». Соціалістичним утопіям властива переконаність, що приватна власність спричиняє всі суспільні негаразди та злиденність абсолютної більшості народу. Автори сформулювали основні принципи майбутнього суспільства: релігійний культ, планове суспільне господарство; обов'язкова для всіх праця, результати якої розподіляються за потребами; всі дорослі члени суспільства беруть участь у політичному управлінні; всі діти мають право на безплатну освіту, яка має бути тісно пов'язана з трудовим вихованням, та ін. Проте в утопіях зберігається багато пережитків. Так, проповідується надмірно сувора мораль, збереження рабства як тимчасового стану, ідеалізація середньовічного ремесла тощо.

10. Напрямки раціоналізму і емпіризму в філософії Нового часу: основні ідеї та представники

Розробка та обґрунтування методів наукового пізнання – головна мета філософів Нового часу. Формуються два основних методи і на їх основі виникають протилежні філософські напрямки: емпіризм і раціоналізм.

Засновником емпіризму вважається англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561–1626 рр.). Слід зауважити, що філософія Нового часу в цілому принципово негативно ставиться до середньовічної схоластики. Схоласти вбачали істину в Богові і шукали її в книгах. Пантеїзм епохи Відродження вбачав істину також у Богові, але шукав її в природі, світі. Френсіс Бекон вважав, що істина знаходиться в самих речах і необхідно здійснювати її пошук у природі, світі. Схоластиці він протиставив концепцію «природної» філософії, яка базується на дослідному пізнанні. У своїй праці «Новий Органон, або Істинні вказівки для тлумачення природи» Бекон проголошує принцип емпіризму і розробляє індуктивний метод, тобто метод сходження від розмаїтих індивідуальних, одиничних речей чи фактів до теоретичних узагальнень. За допомогою цього методу можна пізнати природу. Але пізнати й оволодіти природою можна лише підкоряючись їй, не спотворюючи її образу, а осягаючи причини і закони, що діють в ній.

На шляху нового методу можуть виникнути перешкоди у вигляді хибних уявлень, забобонів, які Бекон називає «ідолами» і які треба попередньо подолати:

- ідоли роду (племені) пов'язані з вірою в істинність найкращого. Вони вроджені і пов'язані з недосконалістю розуму та органів чуття людини. Позбутися їх майже неможливо, але можна послабити їх вплив шляхом дослідницької дисципліни;
- ідоли печери пов'язані з вузькістю поглядів окремих людей, їх звичками, вихованням, внаслідок чого вони спостерігають оточуючий світ ніби з печери;
- ідоли майдану (ринку) пов'язані зі штампами повсякденного користування, вживанням застарілих понять, суджень, слів і породжуються спілкуванням людей;
- ідоли театру (теорій) пов'язані з догматичною, сліпою вірою в авторитети, традиції, звиканням до теоретичних систем, що своєю штучністю, нещирістю нагадують театральні дійства.

Протиотрутою «ідолам» служать мудрий сумнів і методологічно правильне дослідження.

Бекон – противник як схоластичної методології, так і вузького емпіризму. Показовим є його алегоричне зображення трьох можливих шляхів пізнання:

- шлях павука, тобто спроба розуму виводити істини з самого себе. Цей шлях відображає абстрактний раціоналізм;
- шлях мурашки відображає однобічний емпіризм, який зводить пізнання до нагромадження голих фактів;
- шлях бджоли. Як бджола переробляє нектар у мед, так і справжній вчений перетворює емпіричні факти за допомогою раціональних методів у наукову істину.

Набуває нового напрямку й уявлення про мету та призначення пізнання. Знаменитий афоризм Бекона «знання – сила» відображає ідею експериментальної науки, яка приносить людині практичну користь.

Отримання знання орієнтується на його практичне застосування.

Засновником протилежного раціоналістичного напрямку був французький філософ **Рене Декарт** (1596–1650 рр.). Він принципово по-іншому вирішує питання про те, яким чином людина осягає істину. Насамперед розробляє дедуктивний метод пізнання, принципово по-іншому, на відміну від Бекона, вирішує питання про те, яким чином людина осягає істину.

Вихідною ідеєю Декарта є принцип сумніву, який, з одного боку, спрямований проти схоластичного знання, сліпої віри, з іншого – на пошуки найбільш зрозумілого очевидного, чітко мислимого вихідного положення, яке можна взяти за основу системи знання про світ і людину.

Якщо Бекон орієнтує пізнання на експериментальне дослідження індивідуальних речей, то Декарт за вихідний пункт пізнання бере індивідуальний акт мислення. Сам сумнів є процесом мислення, а суб'єктивно пережитий акт мислення невід'ємний від істоти, яка мислить. Тому абсолютно безсумнівним є судження «мислю, отже існую». Істинність цього суб'єктивного принципу гарантована Богом, який вклав у людину природне світло розуму. Декарт стверджує, що основою, фундаментом пізнання людини є вроджені ідеї, які властиві людині від народження. Ці ідеї людина повинна усвідомити за допомогою раціоналістично-дедуктивного методу і на їх основі будувати всю систему знання. Вродженими ідеями, наприклад, є ідея Бога – найдосконалішої істоти, – ряд загальних ідей та аксіом математики тощо.

У праці «Міркування про метод» Декарт формулює чотири правила, які є сутністю його дедуктивного методу:

- принцип очевидності, зрозумілості і виразності в судженнях і уявленнях про предмети. Істинні судження – це судження, що не викликають ніякого сумніву, вони очевидні. Для цього слід на початковому етапі пізнання піддавати все сумніву;

– розчленування труднощів, що зустрічаються, на часткові, простіші проблеми з тим, щоб прийти до очевидних і зрозумілих речей;

– додержання порядку в мисленні, переходячи від речей менш складних до більш складних, від доведеного до недоведеного. Цей процес спирається на інтуїцію. Звідси базовими елементами раціоналізму Декарта є дедукція та інтуїція;

– ретельний огляд поля дослідження і порядок його проведення, щоб позбавитися втрати і випадіння логічних ланок.

Науковому методу Декарт надавав універсального значення, вважаючи, що за його допомогою можуть бути пізнані всі закономірності природи, де явища механічно взаємопов'язані й одне впливає з іншого.

Декарт вважав математику основою і зразком його методу. Філософія Декарта виступила методологічною основою математичного природознавства. На зміну аристотелівському якісному принципу приходять кількісний аналіз різноманітних речей, тому що за основу знання беруться не речі самі по собі, а лише способи їх осягнення людським розумом.

Філософія Декарта стала провісником механістичного світогляду. В ній виділяються дві самостійні субстанції світу – матеріальна, відмітною рисою якої є протяжність, та мисляча, для якої характерні не-протяжність та неподільність. Людина у Декарта виявилась дуалістично розколотою на тілесне, матеріальне і духовне, мисляче начало. Всі живі організми Декарт розглядав як машини, як істоти, що механічно діють. Таким є і людське тіло, але воно є машиною, в яку Бог вклав душу. Розумність, здатність до раціонального судження є суттєвою особливістю людини, її виключною властивістю. При цьому розум – основа не лише пізнання, а й добродесної поведінки.

Емпіричний напрямок у філософії Нового часу продовжували розвивати англійські філософи Томас Гоббс (1588–1679), Джон Локк (1632–1704), Давид Юм (1711–1776). На думку **Т. Гоббса** реально існують тільки одиничні речі, а загальні поняття – це лише імена речей. Тому всяке знання має своїм джерелом досвід, але досвід двох типів: один – це результат сприйняття, другий – це знання про імена речей. На перший план у нього висувається механічне тлумачення реальності: світ – це геометричне місце точок, площин і тіл, людина – це машина з природними властивостями. Держава – це «Левіафан», чудовисько, яке керує людськими долями, але й дозволяє припинити «війну всіх проти всіх», налагодити правовий стан життя. Вклад **Дж. Локка** в розвиток емпіризму пов'язаний перш за все з подальшою розробкою і обґрунтуванням принципу сенсуалізму, згідно з яким всі людські знання мають чуттєве походження. Дж. Локк заперечував думку Р. Декарта про «вроджені ідеї» і доводив, що людський розум від народження є «*tabula rasa*» – тобто чиста дошка. Все, що ми знаємо, це результат впливу зовнішнього світу, це результат виховання і освіти. Визнаючи досвід як джерело знань, Локк цей досвід поділяв на внутрішній і зовнішній: внутрішній – це джерело знань про внутрішній світ людини; зовнішній – це джерело постачання інформації про об'єктивний світ. На думку **Д. Юма**, зовнішній світ для людини принципово закритий і залишається лише детально розібратися в своїй внутрішній природі. Вона ж збігається зі свідомістю, яка знаходиться завжди при нас і відкрита для дослідження. Отже, людина не може вийти за межі своїх відчуттів і не може встановити, що лежить в основі речей – дух чи матерія, не може довести, що між предметами і явищами існує причинно-наслідковий зв'язок.

Раціоналістичний напрямок після Рене Декарта розвивали нідерландський філософ Бенедикт Спіноза (1632–1677) та німецький філософ Готфрід Лейбніц (1646–1716). З точки зору **Б. Спінози**, світ – це нескінченна природа, яку він також називає Богом. Ця природа є матеріальна субстанція (від лат. – сутність, основа), що не потребує для свого існування чогось іншого, є причиною самої себе, має безліч властивостей. Вона вічна і незмінна, їй властива ідея збереження. Філософ також стояв на позиціях гілозоїзму, тобто такого вчення, що допускає наявність мислення у всієї матерії. Якщо Б. Спіноза міркував про одну субстанцію, Р. Декарт – про «двомірність» (матеріальну і духовну субстанції), то **Г. Лейбніц** відстоював множинність субстанцій, які складаються з сукупності животворних атомів-монад. Всі монади рухомі і взаємопов'язані, підлягають Богом встановленій гармонії. Він виступав за раціональне пояснення світу, відстоював існування вроджених ідей і намагався створити всезагальну людську логіку, яка могла б звільнити світ від конфліктів та не бажаних протиріч.

11. Філософія французького Просвітництва: основні проблеми, характерні риси та представники.

Французьке Просвітництво по праву вважається провісником буржуазної революції, що вибухнула 1789 р. у Франції. Основні гасла просвітників: наука і прогрес.

Просвітництво сприяло тому, що наукові знання, які були надбанням вузького кола вчених, отримали поширення серед усіх прогресивно мислячих природознавців, представників культури і мистецтва, політичних діячів, юристів і філософів.

Філософи Просвітництва особливу увагу приділяли популяризації позитивних, практично корисних знань серед широких кіл освічених людей. При цьому вони вважали, що необхідно залучати до наукових знань правителів, які й сприятимуть втіленню принципу розуму в повсякденному житті конкретних країн.

Одним із головних завдань філософи-просвітителі вбачали боротьбу з релігією. Крім того, філософи Просвітництва виступали одночасно і проти схоластичних, метафізичних методів мислення філософів Нового часу. Зокрема, велася боротьба проти метафізичних учень Р. Декарта і Г. Лейбніца, які прагнули обґрунтувати можливість буття Бога, тобто стверджувалася узгодженість розуму з основами релігійної віри.

Основними проблемами, над якими працювали філософи французького Просвітництва, були природа людини і суспільства. Розглянемо коротко погляди найбільш відомих філософів-просвітників.

Видатним мислителем французького Просвітництва по праву вважається **Франсуа Вольтер** (1694–1778). Він піддав гострій критиці релігію і феодальну ідеологію. Спираючись на погляди англійських філософів-просвітників Локка і Ньютона, Вольтер близько підійшов до ідеї вічності матерії, її об'єктивного існування і вічного руху, схилився до визнання причинності природних і суспільних явищ, виключав релігійне пояснення конкретних явищ природи. Свідомість, за Вольтером, є атрибутом матерії і залежить від будови тіла. Разом з тим, першопричину руху та мислення він вважав божественною.

Не заперечуючи релігію як таку, він вимагає релігійної свободи. Людину Вольтер розуміє як суспільну істоту. Проповідує необхідність рівності людей, яку він розуміє як політичну рівність перед законом і правом. Суспільний устрій має забезпечувати політичну і правову рівність людей.

Егоїзм, пристрасті й потяги є першопричиною всіх людських вчинків, які призводять до діяльності й об'єднують людей, спричиняючи утворення міст та держав.

Значного поширення набули ідеї так званої географічної школи, засновником якої вважається **Шарль Луї Монтеск'є** (1689–1755). На його думку, визначальними причинами життя людства є географічне середовище. Клімат, характер ґрунту, стан земної поверхні, рельєф місцевості та величина території визначають психологію народу і характер суспільного розвитку. Всезагальні історичні напрямки розвитку людства визначаються сукупністю таких соціальних факторів, як виробництво, власність, принципи правління, звичаї та релігія. Останній він відводив лише функціональну роль з підтримки суспільного порядку та збереження моральності.

Жан-Жак Руссо (1712–1778) пропагував необхідність встановлення соціальної та майнової рівності. Спираючись на договірну теорію держави, він обґрунтовував право народів на повстання проти деспотичної влади. Органічним станом суспільства є стан самодостатності, незалежності від інших людей ні виробника, ні споживача. До такого стану і повинні повернутися люди, тобто до суспільства, в якому всі рівні, а моральність не зіпсована приватною власністю.

Дені Дідро (1713–1784) виступив організатором проекту і одним з провідних авторів знаменитої «Енциклопедії». Це була гігантська праця, в якій брали участь майже всі просвітителі. З просвітницьких позицій у цьому творі аналізувалося все, що відомо з історії людства, всі досягнення ремесел, мистецтв та науки.

Дідро та інші видатні представники французького Просвітництва, наприклад, Ж. Ламетрі (1709–1751), К. Гельвецій (1715–1771), П. Гольбах (1723–1789), дотримувалися матеріалістичного світогляду. Центальною проблемою у їхніх поглядах була людина, її вони розглядали як частину природи, що пов'язана з іншою частиною природи реальними фізичними відносинами. Природа існує сама по собі, не потребує ніякого надприродного начала, тобто Бога. Матерія – це будівельний матеріал природи. Вона – вічна, необхідною властивістю її є рух. Людина має вроджену доброту, але її роблять злою недосконалі суспільні відносини, які необхідно вдосконалювати, виправляти саме шляхом просвітницької діяльності.

12. Німецька класична філософія: основні риси, ідеї та представники.

Класична німецька філософія – розвиток німецької філософії, що охоплює період кінця XVIII – першої половини XIX ст. Для неї характерні такі основні риси:

- відродження діалектичної традиції;
- перехід від суб'єктивного ідеалізму до об'єктивного на основі діалектичної методології;
- критика традиційної метафізики і прагнення подати філософію як систему наукового знання;
- звернення до історії як філософської науки і застосування Гегелем діалектичного методу в дослідженні історії.

Головними представниками німецької класичної філософії були І. Кант (1724–1804), Й. Фіхте (1762–1814), Ф. Шеллінг (1775–1854), Г. Гегель (1770–1831), Л. Фейєрбах (1804–1872).

Німецька класична філософія не мала єдиного напрямку: І. Кант і Й. Фіхте – були суб'єктивними ідеалістами, а Ф. Шеллінг і Г. Гегель – об'єктивними ідеалістами. Але їх об'єднувало те, що стрижневим принципом розвитку німецької класичної філософії було дослідження форм всезагальності.

Іммануїл Кант ставив питання: як можливі в математиці, природознавстві, філософії теоретичні положення, що мають всезагальне і необхідне значення, Згідно з І. Кантом всезагальність і необхідність положень науки і філософії не залежать ні від сваволі суб'єкта, що пізнає, ні від досвіду. Всезагальність і необхідність повідомляються знанню апріорними (не залежними від досвіду, додосвідними), всезагальними і необхідними формами чуттєвості і розсудку. Це твердження неминуче веде до агностицизму, оскільки форми, властиві суб'єкту, який пізнає, і які слугують йому для синтезу чуттєвих даних, не можуть бути зараховані до об'єктивної реальності, яка існує незалежно від людської чуттєвості і розсудку. Цю об'єктивну реальність Кант визначає як непізнавану «річ у собі». Кант вважає, що людський розум пізнає не «речі в собі», а явища речей, результат їхньої дії на органи чуття людини.

Наша свідомість самобудує предмет не в тому розумінні, що народжує його або дає йому буття, а в тому розумінні, що надає предмету, який пізнається, ту форму, під якою він тільки й може пізнаватися – форму загального і необхідного знання.

Апріорне, тобто всезагальне і необхідне в нашому знанні, вживається, за І. Кантом, лише для синтезу чуттєвих даних. Апріорними формами чуттєвості, стверджує І. Кант, є простір і час, а апріорними категоріями розсудку – дванадцять категорій, які входять у чотири групи (кількість, якість, відношення, модальність).

У зв'язку з аналізом апріорних форм мислення Кант ставив питання щодо необхідності створення нової трансцендентальної логіки, яка відрізняється від звичайної, формальної логіки. Цим він поклав початок розвитку діалектичної логіки.

І. Кант розмежовує розсудок та розум. Якщо розсудок обмежується категоріальним синтезом чуттєвих даних, то розум за своєю природою прагне до того, щоб вийти за межі досвіду й досягнути абсолютне. Це прагнення також має бути предметом вивчення трансцендентальної логіки, а саме трансцендентальної діалектики. Вчення про діалектику розуму веде, за І. Кантом, до висновку про неминучість його хибності (помилковості). Однак раціональним у трансцендентальній діалектиці Канта є думка про суперечливість розуму – антиномії (протиріччя, що не розв'язуються). Кант вважає, що таких антиномій чотири: 1) світ має початок у часі й просторі – світ нескінченний; 2) усяка складна субстанція складається з простих речей – у світі немає нічого простого; 3) у світі існує свобода – все підпорядковане тільки законам природи; 4) існує необхідна істота (Бог) як частина або першооснова світу – жодної абсолютно необхідної істоти немає. Але вирішити вказані антиномії неможливо, оскільки кожна з тез, що їх складають, можна однаково логічно довести або спростувати. Аналізуючи антиномії, Кант робить висновок, що буття Бога, безсмертя душі та свободу волі не можна ані довести, ані заперечити засобами науки, а тому на місце науки він ставить віру, переводячи вирішення цих проблем у русло етики.

Подібно до того, як розсудок утворює категорії, розум утворює свої поняття – трансцендентальні ідеї. Ідеї розуму – це ідеали знання, які спрямовують увесь пізнавальний процес незалежно від будь-якого досвіду. Нездатність теоретичного розуму обґрунтувати ці ідеї не може бути причиною відмови від них. Вони, згідно з І. Кантом, можуть бути обґрунтовані практичним розумом як необхідні постулати нашої моральної поведінки. Кант висловив думку про примат (пріоритет) практичного розуму над теоретичним. Це твердження несло в собі зародок глибокої діалектичної постановки питання про те, що практична діяльність формує основу теоретичного пізнання. Те, що не може бути установлене одним лише теоретичним шляхом, утверджується практичним розумом, діяльністю.

У етиці І. Кант створив вчення про так званий категоричний імператив (закон, повеління), що існує в свідомості людей, як Вічний ідеал поведінки. Наявність такого імперативу надає людині свободу і, разом з тим, в сукупності створює всезагальний моральний закон для суспільства. Цей закон вимагає, щоб кожний індивід діяв так, аби правило його особистої поведінки могло стати правилом поведінки для всіх. Він багато пише про людину як частину природи, про людину як кінцеву мету пізнання, а не як засіб для будь-яких цілей, тобто визнає самоцінність людини.

І. Кант визнавав поступальний розвиток суспільства. Ідея суспільного устрою відображала зміст буржуазно-демократичних перетворень, про які мріяла німецька буржуазія. Гармонія між людською дією і винагородою можлива лише в потойбічному житті людей, існування якого, за Кантом, не можна довести, але яке є необхідним постулатом моральної свідомості.

Державу І. Кант розглядає як необхідне вираження колективної волі громадян, а розвиток держави – як поступову реалізацію принципу загального блага. Громадянські, буржуазно-демократичні свободи також є апіорними визначеннями людської сутності, що реалізуються в процесі розвитку суспільства шляхом подолання протиріч між існуючим і належним.

Йоган Фіхте відкидає кантівську «річ у собі». Він починає своє вчення з безпосередньо даного факту – з інтуїції діяльного суб'єкта, або «Я», яке поєднує в собі все, що може бути мислимим. Крім вихідного «Я» має бути, за Фіхте, «не-Я», інакше кажучи, крім «свідомості» повинна бути «природа», крім «суб'єкта» – «об'єкт». Останні впливають на «Я» і в деякому значенні визначають його діяльність. «Я» відчуває на собі «поштовх» з боку «не-Я», що протистоїть йому.

Фіхте стверджує, що ми не можемо пізнати за допомогою понять, яким чином «поштовх» з боку «об'єкта» («не-Я») визначає діяльність нашого «Я», «свідомості». Це визначення впливу «поштовху» з боку «не-Я» лише безпосередньо відчувається нами, але не пізнається. Так, в основі теоретичної діяльності, виявляється, лежить несвідомою діяльність. Під діяльністю «Я» Фіхте розуміє насамперед моральну поведінку суб'єкта. Мета діяльності людини – виконання законів моралі, виконання обов'язку.

Так, Фіхте розвинув вчення Канта стосовно примату практичного розуму над теоретичним. Він відкидає кантівський дуалізм, повністю переходить на позиції суб'єктивного ідеалізму, приписуючи загальнолюдському «Я» (яке існує в кожній окремій людині) абсолютну могутність. Воно створює, формує, усвідомлює себе і всю оточуючу дійсність.

Фіхте пояснює, що його «не-Я» – це не кантівська «річ у собі». У Канта «річ у собі» лежить за межами свідомості. У Фіхте «не-Я» не може існувати як незалежна від свідомості «річ у собі». Воно – необхідний продукт особливої діяльності свідомості. Ця діяльність така, що в той час, коли вона здійснюється, у нас немає думки про неї. Тому звичайне мислення нічого не знає про її існування, воно повинне з необхідністю приймати її продукти за речі, які немовби існують самі по собі, незалежно від свідомості, і які немовби діють на свідомість.

Фіхте прагнув розкрити діалектику суб'єкта й об'єкта, свідомого і несвідомого, роль практики в пізнанні, єдність теоретичного і практичного, особистого і суспільного. Протилежності, вчив Фіхте, відносні, теза перетворюється в антитезу, а синтез є розв'язанням протиріччя. Однак діалектика Фіхте мала суб'єктивно-ідеалістичний характер. Вона виводилася з аналізу самодіяльності «Я» і його відношення до «не-Я», яке є, по суті, творінням «Я».

У філософських поглядах **Фрідріха Шеллінга** найвизначальнішим є розробка ним філософії природи. Важливими є предмет і метод дослідження. Якщо у Фіхте природа розглядалася не сама по собі, а лише з погляду етики, то для Ф. Шеллінга природа – це самостійний предмет дослідження. Погляди Ф. Шеллінга на природу ідеалістичні: сама матерія, за Шеллінгом, духовна.

Найважливішим досягненням філософії природи Ф. Шеллінга було привнесення діалектики в розгляд природи та її явищ. Ф. Шеллінг визначив необхідною умовою дослідження природи пошук в природі динамічних реальних протилежностей. Тим самим його філософія природи перетворюється в ідеалістичну діалектику природи.

Основною проблемою філософії Шеллінга була ідея тотожності духа і природи. Тут вихідним поняттям служить поняття абсолютного розуму. Крім нього, стверджує Ф. Шеллінг, немає нічого. В абсолютному розумі суб'єкт і об'єкт нерозривно пов'язані, створюють «цілісну нерозрізнюваність суб'єктивного й об'єктивного».

В абсолюті співпадають всі протилежності. Самосвідомість розуму, на думку Ф. Шеллінга, є самосвідомість Бога, тому що Бог і є розум. Так, система тотожності, яка задумана як вчення крайнього раціоналізму, в цих твердженнях стає на шлях ірраціоналізму і містики. У Богові Шеллінг вбачає насамперед

особистість. Різниця між Богом і людиною полягає в тому, що в Богові його особистість і свобода безкінечні, а в людині обмежені.

Згодом філософські міркування Ф. Шеллінга перетворюється у філософію міфології й одкровення, де він виступає не лише проти своєї філософії природи, а навіть проти своїх ранніх поглядів на релігію. Він відкидає тепер будь-яку критику Біблії як шкідливий і помилковий раціоналізм.

Видатним представником німецької класичної філософії є **Георг Гегель**. Основними складовими філософії Гегеля є логіка, філософія природи і філософія духу. Мислення, за Г. Гегелем, є не суб'єктивна, людська діяльність, а незалежна від людини об'єктивна сутність, першооснова, першоджерело всього, що існує: природи, людини, всесвітньої історії. Мислення «відчуває» своє буття у вигляді матерії, природи, яка являє собою «інобуття» цього немовби об'єктивно існуючого мислення.

Прагнучи послідовно провести принцип тотожності буття і мислення, Гегель розглядає мислення («абсолютну ідею») як процес пізнання, що безперервно розвивається від одного ступеня до другого, більш вищого. Тобто, абсолютне мислення є не тільки початком, а й змістом, що розвивається, всього існуючого. Вищим ступенем розвитку «абсолютної ідеї» є «абсолютний дух» – людство, людська історія.

Мислення, за Г. Гегелем, порівняно з чуттєвим сприйняттям, є вищою формою пізнання зовнішнього світу. Ми не можемо чуттєво сприймати, наприклад, те, чого вже немає (минуле), те, чого ще немає (майбутнє). Але згідно з його концепцією тотожності буття і мислення мислення і наука пізнають свій власний зміст, і пізнання виявляється самопізнанням духу, тобто самопізнання є «абсолютною ідеєю» (проявом якої є наука) внутрішньо властивого їй змісту.

Раціональним зерном гегелівського вчення є його діалектика. Важливими моментами тут є геніальні здогадки про взаємозв'язок, рух, розвиток явищ, про протиріччя як джерело руху, розвитку, про перетворення кількісних змін в якісні, про природу теоретичного мислення та логічних форм і категорій, через які воно здійснюється, та ін. Важливими є його ідеї відносно розуміння найбільш загальних законів розвитку природи, суспільства та пізнання, особливо, відносно теорії пізнання і логіки.

У філософії Г. Гегеля слід розмежовувати діалектичний метод і вчення про природу і суспільство як форми існування «абсолютної ідеї». Між ними існує деяке протиріччя, що не розв'язується, оскільки система Гегеля всупереч його діалектиці обмежує розвиток суспільства, пізнання і розуміння природи. Так, якщо гегелівська діалектика вчить, що розвиток всезагальний, то його система заперечує всезагальність розвитку, оскільки природа, за Гегелем, не розвивається в часі, а лише поширюється в просторі. Як ідеолог німецької буржуазії кінцем розвитку суспільства він вважав становлення конституційної монархії.

Філософію Г. Гегеля піддав гострій критиці **Людвиг Фейєрбах**. Головною темою своєї творчості Фейєрбах обрав критику релігії. Цю критику він поєднував з критикою філософського ідеалізму (головним чином, ідеалізму Гегеля). Релігія та ідеалізм, за Л. Фейєрбахом, мають одне коріння, а саме: надання самостійної сутності мисленню, яке може бути відділене від людини і протиставлене їй лише у фантазії, а не в дійсності. Люди, як правило, не впізнають «авторства» власних творінь, тобто продуктів мислення, і приписують це авторство надприродній, надлюдській сутності: чи то Богу, чи то ідеї.

Такий стан буде до тих пір, вважає Л. Фейєрбах, доки не буде подолано дуалістичний погляд на людину, доки не буде визначено, що людина єдина за своєю природою, що в неї немає нічого надприродного, що мислення є таким самим природним актом, як і інші прояви природного світу. Тому предметом філософії, за Л. Фейєрбахом, має бути не дух (протиставлений природі) і не природа (протиставлена духу), а людина як єдність своєї тілесної і духовної сутності. У загадці людини криється загадка всіх світових проблем. Філософія має вивчати людину, а отже, вона має стати антропологією. З позицій антропологізму Л. Фейєрбах критикує ідеалізм, вимагає відкинути всі умоглядні спекуляції про надчуттєве. Вся містика ідеалізму щезне сама собою, якщо ми зрозуміємо її природу – обожнення людиною своїх власних потенцій. Протиставляючи релігії культ людини, Л. Фейєрбах зокрема висунув тезу: «людина людині Бог».

Але людину Л. Фейєрбах розумів обмежено. У нього людина – лише природна істота, ігнорується її соціальна сутність. Люди, за Л. Фейєрбахом, пов'язані між собою лише природними зв'язками. Ні історична епоха, ні тип суспільних відносин, ні класова, національна, професійна приналежність людини значення не мають.

13. Філософія марксизму: основні риси, ідеї та представники

Марксизм пов'язаний з іменами **Карла Маркса** (1818–1883) і **Фрідріха Енгельса** (1820–1895). Це філософське і соціально-економічне вчення, якому судилося відіграти важливу роль у житті європейського і навіть світового людства. Виникнувши у 40-х роках XIX ст., марксизм був теоретичним відображенням кризи класичного капіталізму, політичних цілей та інтересів пролетаріату, що сформувався і підіймався на боротьбу.

Теоретичними джерелами марксизму були німецька класична філософія, англійська класична політична економія та французький утопічний соціалізм. Вони були піддані докорінній критичній переробці Марксом і Енгельсом у процесі творення марксизму.

У XIX ст. почалася велика революція в природознавстві. Вирішальними моментами в розвитку природознавства цього періоду були три великих відкриття, які стали природничо-науковою основою філософії марксизму:

- відкриття клітини (1839 р.). Згідно з клітинною теорією було встановлено, що розвиток всіх організмів, починаючи з нижчих і кінчаючи вищими, здійснюється за одним загальним законом. Цим самим було доведено матеріальну єдність і взаємозв'язок всього органічного світу – від нижчих організмів до людини;

- відкриття закону збереження і перетворення енергії (початок 40-х років XIX ст.). Цей закон доводив, що механічна сила, теплота, світло, електрика, магнетизм, хімічні процеси здатні за певних умов переходити один в одного, що рух в природі є безперервним перетворенням енергії однієї форми в іншу.

Звідси – філософський висновок про незнищуваність та нестворюваність матерії і руху із нічого, про єдність та взаємодію різних форм руху матерії;

- відкриття Ч. Дарвіном (початок 40-х років XIX ст.) закономірностей походження і розвитку тваринних і рослинних видів шляхом природного добору. Вченням Ч. Дарвіна було доведено, що всі організми, які нас оточують, не виключаючи і людину, виникли як результат довгого процесу розвитку із небагатьох первинних одноклітинних зародків.

Характерною, якісно відмінною від попередніх філософських теорій, рисою марксизму є органічне поєднання матеріалізму і діалектики, становлення матеріалістичного розуміння суспільства й історії, відкриття проголошення класового характеру теорії, ідеології та революційної практики.

У значній філософській спадщині К. Маркса й Ф. Енгельса центральною темою і головним філософським відкриттям є ідея матеріалістичного розуміння історії. Обґрунтуванням останньої, розкриттям сутності капіталістичного виробництва і приватної власності, товару, грошей і капіталу є аналіз відчуженої праці.

Уже в ранніх творах К. Маркс розвивав гегелівське вчення про відчуження. Відчужену працю (примусову працю) він розглядає в чотирьох аспектах:

- сировинний матеріал і вироби не належать працівникові, чужі йому;
- сам процес трудової діяльності для трудящого примусовий;
- праця віднімає у трудящого «родове життя», життя природне;
- підневільна праця породжує відчуження між людьми.

Відчуження за капіталізму носить масовий характер: людина відчужена від результатів своєї праці, від самої себе як людини, від природи, культури. Соціальний порядок стає більш відчуженим і пригнічує людину тим сильніше, чим інтенсивніше вона трудиться.

К. Маркс і Ф. Енгельс роблять з цього висновок: подолати відчуження можна тільки шляхом знищення приватної власності, що можливо лише за допомогою революційного перетворення суспільства і самої людини, бо революція і є засобом знищення експлуатації людини.

Розробляючи ідею матеріалістичного розуміння історії, Маркс і Енгельс запроваджують ряд нових філософсько-соціологічних понять: «продуктивні сили», «виробничі відносини», «базис» і «надбудова», «соціальна революція», «суспільно-економічна формація» тощо.

Категорія суспільно-економічної формації займає центральне місце в історичному матеріалізмі. Марксизм виділив наступні основні формації: 1) первіснообщинну, 2) рабовласницьку, 3) феодальну, 4) капіталістичну, 5) комуністичну. В основі кожної формації лежить певний спосіб виробництва. Саме спосіб виробництва як органічна єдність двох компонентів – продуктивних сил і виробничих відносин – є тим стержнем, навколо якого об'єднуються всі інші складові суспільного життя. Послідовна зміна формацій в історії людства, на думку марксистів, пояснюється, насамперед, протиріччями між новими продуктивними силами й застарілими виробничими відносинами.

Основою життя суспільства є економічне життя, насамперед матеріальне виробництво. Суспільним виробництвом є як матеріальне виробництво, так і виробництво духовне. Перше з них є визначальним, Воно обумовлює і формування свідомості, і спосіб життя, і сутність людей тієї чи іншої історичної епохи. Виробничі відносини визначають усі інші відносини між людьми і становлять суспільний базис. Звідси випливає висновок: «Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість».

Але матеріалістичне розуміння історії не заперечує ролі ідей в житті суспільства. Роль ідейних факторів суспільного розвитку (моральних, наукових, релігійних та ін.) дедалі зростає. Духовне життя вище за життя матеріальне. Але перше потребує для себе фундаменту.

Матеріалізм марксистської філософії на відміну від попереднього матеріалізму набув принципово нової риси. Він стає діалектичним, а діалектика – матеріалістичною. Почала розроблятися проблема діалектики. Зокрема, діалектика розглядається як загальна теорія і методологія пізнання.

Принциповою новизною філософії марксизму є вчення про людину. Критикуючи антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха за його абстрактний, позачасовий і позакласовий підхід до розуміння людини, марксизм стверджує, що людина не просто існує в природі, а практично її перетворює, змінюючись в цьому процесі і сама. Людина не лише біологічна істота, а й соціальна, її сутністю є «сукупність всіх суспільних відносин».

Розвивати марксистську філософію продовжив **Володимир Ілліч Ленін** (1870–1924). Він розробив ряд принципових положень діалектико-матеріалістичної філософії:

- вперше дав визначення матерії (як об'єктивної реальності, що існує незалежно від людини, людської свідомості і відображається в ній), яке стало офіційним у радянській марксистсько-ленінській філософії, що розуміла матерію як «філософську категорію для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, незалежно від них»;

- розвинув теорію відображення, обґрунтувавши ідею, що відображення – це властивість матерії, її найзагальніша характеристика. Особливу увагу приділив діалектиці процесу пізнання, ролі практики в пізнанні дійсності;

- піддав гострій критиці агностицизм, визначив процес пізнання: «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики – такий діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності»;

- розкрив сутність та причини кризи фізики кінця XIX – початку XX ст. й вказав шляхи виходу з неї. Стверджував, що новітні досягнення науки про будову матерії підтверджують вчення марксистської філософії про невичерпність матерії, про нескінченність діалектичного процесу пізнання об'єктивного світу;

- обґрунтував ідею партійності філософії вважаючи, що марксистська філософія – це форма самоусвідомлення пролетаріатом свого місця і ролі в суспільстві.

У теоретичному доробку Леніна значне місце займають питання суспільного розвитку і, зокрема, практика революційних перетворень.

Ленін розробив теорію соціалістичної революції, сформулював закон нерівномірності розвитку капіталістичних країн в епоху імперіалізму. Якісним стрибком переходу суспільства на новий щабель свого розвитку є революція, що означає зміну форм та характеру власності на засоби виробництва, а звідси – докорінна зміна соціальної, політичної, духовної життєдіяльності суспільства.

Велику увагу Ленін приділяє новому розумінню сутності держави. Остання тлумачиться ним як «машина» управління та пригнічення панівним класом інших класів. У майбутньому держава відіме, переможе комунізм.

Ленін розвиває вчення Маркса та Енгельса про класи і класову боротьбу. Дає визначення класів, стверджує, що єдиною формою державного управління, за якої можлива ліквідація експлуатації людини, є диктатура пролетаріату. За Леніном, диктатура пролетаріату – це вища форма демократії.

У наш час існують різні підходи до марксизму, різне його розуміння. Є, наприклад, «західний», «східний», «неомарксизм», «гуманістичний» та інші форми марксизму. Однак всі інтерпретатори згодні в одному – ідеї марксизму здійснили величезний вплив на філософську думку і соціальну дійсність XX ст.

14. Філософія позитивізму XIX-XX ст.: основні етапи, ідеї та представники.

Як особливий філософський напрямок позитивізм склався у 30-х роках XIX ст. Перші положення позитивізму сформулював французький філософ **Огюст Конт** (1798–1857). Співзвучні їм були положення англійських філософів **Джона Стюарта Мілля** (1806–1873) та **Герберта Спенсера** (1820–1903).

Основним принципом позитивізму є твердження: справжнє, «позитивне» (О. Конт: «слово «позитивне» означає реальне, на противагу химеричному») знання можна одержати лише як результат окремих спеціальних наук та їх синтетичного поєднання, а філософія як особлива наука, що претендує на самостійне дослідження реальності, не має права на існування.

Конт проголосив рішучий розрив з філософською («метафізичною») традицією. Він стверджував, що наука не потребує філософії, яка б стояла над нею. Однак це не виключає існування синтезу наукового зв'язу, за яким можна зберегти стару назву «філософії». Так, філософія зводиться до загальних висновків із природничих і суспільних наук. Її претензії на розкриття причин і сутності процесів чи явищ, за Контом, мають бути викинуті з науки. Наука не пояснює, а лише описує явища і відповідає не на питання «чому», а на питання «як». Реальне знання дає лише відчуття, фактичне існування чуттєвих речей. Позитивне виявляється тотожним змісту «відчутно-фактичного» існування. Але ігнорування питань причинності, сутності виникнення, становлення дійсності та інших філософських проблем привело до розвитку агностичного вчення про непізнаваність об'єктивної реальності, в сутність якої можна проникнути лише за допомогою релігії (зокрема, на думку Спенсера), а не за допомогою науки.

У кінці XIX ст. позитивізм переживає кризу, викликану прогресом природничо-наукового знання, докорінним переглядом понять у фізиці на межі XIX–XX ст. Адже прогрес науки заперечував і знецінював ті «синтетичні» узагальнення, що розглядалися позитивізмом як вічні і незаперечні надбання науки. На зміну так званому «першому позитивізму» приходять **«другий позитивізм»**.

Це змусило знову підняти питання про місце філософії в системі наук.

Перетворений позитивізм вступає в новий, другий етап свого розвитку – **емпіріокритицизм** (махізм). Творцями його стали **Ернст Мах** (1838–1916) і **Річард Авенаріус** (1843–1896). Класичним ньютонівським уявленням про абсолютний простір, час, рух, силу тощо Мах протиставив релятивістське розуміння цих категорій, стверджуючи, що вони суб'єктивні за своїм походженням. Світ, на думку Маха, є «комплексом відчуттів», а тому: завданням науки є лише опис цих «відчуттів».

Р. Авенаріус центральним поняттям філософії вважав досвід, в якому він прагне розчинити протилежність матерії і духу, фізичного і психічного. Вчення Авенаріуса про «принципову координацію» («без суб'єкта немає об'єкта і без об'єкта немає суб'єкта») відкидає об'єктивну реальність, що існує поза і незалежно від свідомості. Об'єктивну істину Авенаріус підміняє біологічною цінністю за «принципом найменшої витрати сил».

Спроби тлумачити реальність як відчуття та переживання призвели до краху емпіріокритицизму (другого етапу позитивізму). На зміну йому приходять нові види позитивістської філософії – неопозитивізм і постпозитивізм.

Неопозитивізм формується у 20-ті роки XX ст. Його основні ідеї викладено в книзі австро-англійського філософа **Людвіга Вітгенштейна** (1889–1951) «Логіко-філософський трактат» (1921). Це – своєрідний маніфест неопозитивізму.

Вперше ідеї неопозитивізму чітко проявилися в діяльності Віденського гуртка, на основі якого сформувалася течія логічного позитивізму. Тут чітко простежується еволюція позитивізму від обґрунтування наукового знання до аналізу мови, висловів людини, з яких виводиться сутність світу і самої людини. Тут під виглядом очищення філософії від «псевдопроблем» і «псевдовисловлювань» усуваються з неї суто філософські проблеми.

На думку неопозитивістів, очищенню філософії сприяє розроблена ними процедура верифікації (перевірки). Вона передбачає перевірку висловлювань (термінів), безпосереднє порівняння пізнавальних образів з фактами об'єктивної реальності. За Вітгенштейном, світ є сукупністю фактів, і тому він є універсумом мови. У зв'язку з цим завданням філософії є чіткість висловлювань, речень. Так, функцією філософії є роз'яснення діяльності людини в мовному світі. Філософія – це не теорія, а діяльність, метою якої є чіткість висловлювань.

Всі висловлювання і поняття, на думку Вітгенштейна, розподіляються на осмислені (істинні) та науково неосмислені неістинні, тобто безглузді. Людина повинна оперувати лише осмисленими положен-

нями та поняттями. Безглуздими положеннями і поняттями є всі філософські положення і поняття, оскільки вони є найбільш загальними і не піддаються верифікації (перевірці) і не можуть бути зведені до первинних, атомарних висловлювань, що фіксують конкретний факт реальності.

Згідно з цією логікою безглуздо, наприклад, говорити: «є матерія», «немає матерії», «матерія первинна, свідомість вторинна» або питати «чи є Бог?» і т. ін. Аналогічно безглуздими є поняття «капіталізм», «комунізм», «боротьба за мир», «людство», «фашизм», «безробіття», «суспільний прогрес» тощо. Тому що ці «псевдоположення» і «псевдопоняття» не верифікуються.

З цих позицій логічні позитивісти й етику називають псевдонаукою, оскільки моральні висловлювання не піддаються безпосередній емпіричній перевірці.

У зв'язку з тим, що неопозитивізму не вдалося віднайти наукових критеріїв оцінювання висловлювань, починається новий цикл пошуків, неопозитивізм вступає (кінець 50-х – початок 60-х рр. XX ст.) до нового етапу свого розвитку – **постпозитивізму**.

Біля витоків постпозитивізму стоїть австрійський філософ **Карл Поппер** (1902–1994) – автор концепції «критичного раціоналізму». К. Поппер зробив спробу подолати труднощі, що виникли в логічному позитивізмі і які пов'язані з абсолютизацією ролі емпіричних даних людського пізнання (суб'єктивно витлумачених факторів). Він запропонував замінити «верифікацію», метою якої є встановлення істинності тверджень шляхом їх підтвердження фактами, так званою фальсифікацією, тобто пошуками фактів, які не підтверджують, а спростовують певне твердження. Так, К. Поппер заявляє, що факти не можуть підтверджувати жодного теоретичного положення, але здатні їх спростовувати. Будь-які твердження негайно руйнуються як тільки з'являється хоча б один факт, що їм суперечить. Доказ цьому – доля вислову «всі лебеді білі», який було спростовано, коли став відомий факт наявності в Австралії чорних лебедів.

Таким чином, попперівський критичний раціоналізм – заміна верифікації фальсифікацією. Це призводить до відмови визнання об'єктивної істини. Навіть сам термін «істина» замінено терміном «виправданість».

По суті, фальсифікація не поривала з неопозитивізмом, логічним позитивізмом, як це прагнув довести сам Поппер. Фактично, він займався підчисткою, а не критикою філософських концепцій, що розроблялися неопозитивістами.

На відміну від класичного раціоналізму XVII–XVIII ст. критичному раціоналізму Поппера чужа впевненість людини в її можливості пізнати навколишню дійсність. Тотальний критицизм Поппера переростає в ірраціоналізм, оскільки він піддає сумніву здатності людського розуму.

Філософія К. Поппера суперечлива. Говорячи взагалі про філософію Поппера, слід підкреслити, що вона не вийшла за межі позитивістських принципів, хоча і є їх своєрідним розвитком. За ці межі не вийшли й інші представники «критичної» опозиції позитивізму і неопозитивізму, які в філософській літературі отримали назву «постпозитивізму».

15. Психоаналітична філософія: загальна характеристика, основні ідеї та представники.

Психоаналіз – загальна теорія і метод лікування нервових і психічних захворювань. Доктрина запропонована **Зігмундом Фрейдом** в кінці XIX – на початку XX ст. для вивчення потаємних зв'язків та основ людського життя. Започаткував З. Фрейд свою теорію в праці «Тлумачення сновидінь» (1899).

Кожне психічне явище необхідно розглядати в трьох аспектах – динамічному (взаємодія різних психічних сил), енергетичному (розподіл енергії в конкретному процесі) і структурному. На зорі психоаналізу було розроблено вчення про різні форми і прояви психічної енергії з наголосом на сексуальні потяги (лібідо).

Вчення про психічну структуру виникло пізніше. З. Фрейд у праці «Я і Воно» (1923) використовує три психічні частини: Воно (ід), Я (его), над-Я (супер-его).

Під Воно розуміється сукупність інстинктивних потягів. Ця частина психічного апарату охоплює все природжене, генетично первинне/ яке підвладне принципу задоволення і нічого не розуміє про реальність. Це резервуар психічної енергії, «киплячий казан» потягів, що прагне до негайного задоволення. Вона первинна, ірраціональна та аморальна. Її потреби повинне задовольняти Я (его).

Я, чи свідомість, відокремилася від Воно внаслідок еволюції з метою адаптації до оточуючого середовища. Я – посередник між зовнішнім світом і Воно, потягом і задоволенням. Я керується не принципом задоволення, а вимогами реальності, стримує ірраціональні імпульси Воно. До функції Я належить

самозбереження організму, накопичення досвіду, зовнішніх впливів пам'яті, уникнення загрозливих впливів, контроль над інстинктами, що виникають у Воно.

Особлива увага приділялася над-Я. Останнє – представник соціально-культурного світу в психіці людини. Воно формується в результаті сприйняття людиною соціальних норм, виховних заборон та заохочень і виступає як джерело моральних принципів індивіда. Над-Я функціонує здебільшого несвідомо, проявляючись у свідомості як совість. Напруга, що породжується ним у психічній структурі, сприймається як почуття страху, провини, депресії, неповноцінності тощо.

Від напруг Я рятується за допомогою спеціальних «рятивних механізмів», одним з яких є сублімація. Сублімація – це процес, за допомогою якого заборонена сексуальна енергія, переходячи на несексуальні об'єкти, проявляється у вигляді різноманітної діяльності, притаманної індивіду та суспільству. Процес сублімації включає такі аспекти:

- переміщення енергії від об'єкта інстинктивних потягів до об'єкта іншого роду;
- трансформацію емоцій, що супроводжують діяльність (десекуалізація, дезагресифікація);
- звільнення діяльності від диктату інстинктів;
- перетворення дій в соціально прийнятну форму,

Поняття «сублімація» З. Фрейд прагнув використати як доказ, що вищі психологічні функції виникають з нижчих. Він намагався, не залишаючи підґрунтя психологічного пансексуалізму, пояснити такі явища, як наукова діяльність, художня творчість, філософське пізнання істини. Психоаналітичне тлумачення літератури та мистецтва пов'язане насамперед з цим механізмом перетворення внутрішньо-психічних конфліктів, дитячих комплексів, невротичних симптомів у художню творчість. Сублімація розглядається в психоаналізі як один з найефективніших засобів розв'язання психічних конфліктів, які в іншому випадку призвели б до неврозу.

З. Фрейд виділив два інстинкти, що визначають поведінку людини. Це інстинкт самозбереження та сексуальний інстинкт. Останній було названо «лібідо». В процесі розвитку людини лібідо локалізується в різних зонах людського тіла. Спочатку лібідо спрямоване на різні органи власного тіла, потім, у випадку нормального розвитку психіки, сексуальний потяг спрямований на зовнішній об'єкт, тобто на іншу людину. В патологічному випадку лібідо може повертатися на ранні стадії свого розвитку – цим пояснюються сексуальні збочення.

Психоаналіз З. Фрейда має певні недоліки. Зокрема, він фактично нехтує роллю соціального фактора у формуванні й розвитку свідомості та психіки людини. Ряд його сучасників і послідовників вказували на інші вади психоаналізу, що виявилися з часом.

З критикою виступили його учні К. Юнг (1875–1961) і А. Адлер (1870–1937), які створили власні напрямки психоаналізу.

Карл Густав Юнг використовує нове поняття – «колективне несвідоме». Якщо Фрейд стверджував, що в несвідому психіку індивіда можуть увійти явища, які були витиснуті зі свідомості, то Юнг вважає, що несвідомо психіка насичена не індивідуально придбаними формами, а є «дарунком» далеких предків. Аналіз дає змогу досягнути цей дарунок, що утворюється декількома потаємними людськими структурами, які Юнг назвав архетипами.

Поняття «архетипи» Юнг пояснює за допомогою концепції про колективне несвідоме. Він чітко розмежовує індивідуальне та колективне несвідоме. Перше відображає власний досвід людини та складається з турбувань, які в минулому були свідомими, але втратили свідомий характер внаслідок забування або пригнічення. Колективне несвідоме – це загальнолюдський досвід, що притаманний усім расам та народам. Він є потаємним слідом пам'яті людського минулого, а також долюдським, тваринним станом. Колективне несвідоме зафіксоване в міфології, народному епосі, релігії та проявляється у сучасних людей через сновидіння. Тому для Юнга головним показником дії несвідомого є сновидіння та їх психологічна діяльність.

Альфред Адлер прагнув удосконалити концепцію психоаналізу шляхом виділення такого фактора розвитку особистості, як відчуття неповноцінності, породженого, зокрема, тілесними дефектами. Прагнучи подолати це відчуття та самоутвердитися в суспільстві, людина актуалізує свої творчі потенціали. Цю актуалізацію Адлер називає компенсацією або надкомпенсацією. Надкомпенсація – це особлива соціальна форма реакції на відчуття неповноцінності. «Комплекс неповноцінності», за Адлером, є джерелом неврозів.

У кінці 1930-х років XX ст. виник так званий неофрейдизм, який поєднав у собі психоаналіз Фрейда та соціологічні теорії. Представники неофрейдизму піддали критиці ряд положень класичного психоаналізу, але зберегли головні його аспекти – ірраціональні мотиви людської діяльності, що властиві кожному індивіду. Основну увагу вони звернули на дослідження міжлюдських відносин.

Зокрема, неофрейдисти вважали, що сучасне суспільство саме по собі вороже людині, воно заважає розвиткові особистості, формуванню її життєвих цінностей та ідеалів. Людина не має можливості досягти гармонії із соціальною структурою сучасного суспільства. Звідси виникає почуття самотності, відірваності від оточуючих, відчуження.

Найбільш відомим представником неофрейдизму був **Еріх Фромм** (1900–1980). Він прагнув поєднати погляди молодого Маркса з психоаналізом та іншими сучасними філософськими вченнями (екзистенціалізмом, філософською антропологією тощо). В особистості, на думку Фромма, немає нічого свого. Усі психічні прояви – це наслідок поглинення особистості різними соціальними середовищами, що її оточують. Однак, якщо марксизм вказує, що характер формування певного типу особистості напряму залежить лише від впливу соціального середовища, то Фромм стверджує, що тип особистості формується двоїстістю людського існування: «екзистенціального» та «історичного».

Під екзистенціальною стороною людського буття він розуміє такі факти:

- людина насамперед перебуває між життям і смертю, вона покинута в цьому світі у «випадковому місці та часі» і «вибирається з нього знову ж таки випадково»;
- існує протиріччя між тим, що кожний індивід несе в собі властивих йому певних потенцій, але не має змоги реалізувати їх внаслідок короткочасності свого життя. Від цих протиріччя людина не може позбавитися і реагує на них різними способами залежно від свого характеру і культури.

Історичні протиріччя, за Фроммом, мають зовсім іншу природу. Вони не є необхідною частиною людського існування, а виникають і розв'язуються людиною або в процесі її власного життя, або в наступні періоди історії. Усунення історичних протиріччя Фромм пов'язував зі створенням нового гуманістичного суспільства.

Один з представників неофрейдизму **Гаррі Салліван** розвиває свою концепцію міжособистісних відносин. Згідно з цією концепцією у психіці людини немає нічого, крім відносин з іншими особами і об'єктами або зміни міжособистісних ситуацій. Існування особистості розглядається як міф або ілюзія, а особистість – це лише сума відносин між спотвореними або фантастичними образами, що виникають в процесі соціального спілкування. Таким чином, Салліван остаточно розчиняє індивіда в міжособистісному середовищі.

Карен Хорні, на відміну від Саллівана, визнає в людині певну можливість саморуху («прагнення до самореалізації»). На творчість К. Хорні вплинули соціальні потрясіння Другої світової війни. Своєрідність концепції Хорні проявляється в тому, що основним спонукальним мотивом існування людини, і особливо виникнення її неврозів, є потяг до безпеки, який постійно породжується «основним страхом», що спричиняється ворожим середовищем. Почуття неспокою та стурбованості, які Хорні вважала базовими для поведінки людини, на її погляд, супроводжують людину протягом усього життя. Воно може бути викликане відсутністю поваги, ворожою атмосферою, насильницьким пригніченням бажань з боку влади чи авторитету.

16. Екзистенціалізм: загальна характеристика, основні ідеї та представники.

Екзистенціалізм або філософія існування – ірраціоналістичний напрямок західної філософії. Попередником сучасного екзистенціалізму вважається датський філософ С. К'єркегор (1813–1855). Як напрямок екзистенціалізм виникає на початку 20-х років XX ст. у Німеччині та Франції. Його найбільш відомими представниками є Мартін Хайдеггер (1889–1976), Карл Ясперс (1883–1969), Жан Поль Сартр (1905–1980), Габріель Марсель (1889–1973), Альбер Камю (1913–1960), Хосе Ортега-і-Гассет (1883–1955) та ін.

Основний зміст екзистенціалізму надзвичайно складно визначити. Він характеризується значною кількістю відтінків, напрямків, відсутністю одностайної думки. Майже в кожній країні екзистенціалізм набуває специфічного забарвлення. Але, не дивлячись на це, все-таки можна виокремити деякі основоположні моменти філософської позиції екзистенціалізму.

Цей філософський напрямок, що активно розробляє концепцію світу та людини, є відображенням глибоких потрясінь, які спіткали людство у XX ст. Екзистенціалізм звернувся до проблем критичних, кризових ситуацій, прагнучи зрозуміти поведінку людини в жорстоких, граничних ситуаціях. Історія Європи XX ст. показала нестійкість, слабкість, невідворотну кінецьність будь-якого людського існування.

Одкровенням виявилось усвідомлення власної смертності і недосконалості кожної людини. Цей стан Хайдеггер називає істинним буттям, як «буття-до-смерті».

Головна увага приділяється духовній активності та духовній витримці людини, яка виявилася кинутою в ірраціональний (нерозумний) потік подій і глибоко розчарувалася в історії. Єдиною справжньою дійсністю слід визнавати лише буття людської особистості. Це буття – головний предмет пізнання, насамперед філософського. Причому, існування передусє сутності. Тобто людина спочатку існує – думає, відчуває, живе, а потім визначає себе в світі. Людина така, якою вона сама себе хоче бачити. Вона сама себе визначає, прагне до своєї індивідуальної мети, творить себе, вибирає своє життя.

Людині здається, що оточуючий її світ є раціональним, що є якісь загальні закони світу, історії, культури. Але в дійсності світ абсурдний, чужий, безглуздий, як і все людське життя. Буття людини – це драма. Людина самотня у своїх почуттях, вона знаходиться в пустоті. У спілкуванні ж з іншою вона або підкоряє її волі або сама підкоряється її волі.

Характеризуючи людину, екзистенціалізм ігнорує соціальне середовище, в якому людина живе. На думку екзистенціалістів, у світі існують лише окремі, конкретні особистості з автономною свідомістю, яка не залежить від зовнішнього світу. Колектив, суспільство протистоять особистості, прирікають її на повсякчасне безособове існування, що викликає страх, відчуття невпевненості, приреченості, безсилля.

Центральною проблемою для екзистенціалізму є конфлікт особистості і суспільства. Відчуження між ними виникає з визнання незмінної природи людини. Тому протиріччя між свободою і особистістю, з одного боку, і безособовою повсякденністю життя – з іншого, розглядається як таке, що не може бути вирішеним.

Екзистенціалізм претендує на положення єдиної в світі антропологічної концепції, виходить з того, що в сучасному суспільстві спостерігається деперсоналізація індивіда, яка проявляється в тому, що науково-технічний прогрес, монотонність праці, ускладнення соціальних структур, об'єднання великих мас людей на виробництві, бюрократизація та стандартизація життя поглинають особистість, нівелюють людей, призводять до дегуманізації суспільства.

Філософія екзистенціалізму причину всіх суперечностей і складнощів життя сучасного суспільства вбачає в антагонізмі між людиною і машиною. Підкреслюючи наявність відчуження людини від суспільства, прибічники екзистенціалізму обмежуються описом власне духовних форм людського буття. Тому і шлях до подолання відчуження вони вбачають не в перебудові суспільних відносин, а у втечі в світ екзистенції, в світ так званого істинного існування особистості. Звідси – глибокий песимізм екзистенціальних поглядів. Так, найбільш вживаними екзистенціалістами поняттями є «самотність», «страх», «смерть», «покинутість», «буття-до-смерті», «буття-для-себе» тощо. Рух людини до смерті, за М. Хайдеггером, – основний смисл людського життя.

Правда, подібний песимізм поділяють далеко не всі прибічники екзистенціалізму. Так, **Ж.-П. Сартр** сенс людського буття вбачає не в смерті, а в свободі. Хоча, протиставляючи природу (в-собі-буття) людству (для-себе-буття), він вбачає в матеріальному світі загрозу людству. Прагнучи врятувати людину від розпорошення в світі речей, він стверджує цим самим її свободу. В цьому, з погляду філософа, і полягає гуманістичність його позиції.

За Ж.-П. Сартром, людина в своїх природно-біологічних, соціальних, класових, політичних тощо характеристиках повторна, подібна іншим людям. Але разом із тим їй властива неповторність, яка проявляється в її цілях, задумах, що спрямовують людину в майбутнє. Майбутнє представлене розмаїттям можливостей і тому завжди багатозначне. Це постійно ставить людину в ситуацію вибору, а значить – свободи, яка, за Ж.-П. Сартром, є універсальною характеристикою людського існування. Адже свобода, в розумінні Ж.-П. Сартра, – це ідеальне бажання свободи, а не практичний процес розширення пізнання і контролю людини над оточуючим її природним та соціальним середовищем.

Крім загальної характеристики екзистенціалізму можна більш детально зупинитися на деяких персоналіях цього філософського напрямку. Найбільш яскравими представниками екзистенціалізму були німецькі філософи Карл Ясперс та Мартін Хайдеггер.

К. Ясперс свою працю мислителя називав не філософією, а філософствуванням, роблячи наголос на незавершеності, відкритості розумового процесу, в якому питання переважають над відповідями. Головна мета філософії – допомогти людині зрозуміти, усвідомити своє місце в світі, зрозуміти важливість любові, навчитися бути самим собою, досягти свободи. Філософія має поставити перед людиною життєві орієнтири. Причому, істинне буття не пізнається наукою, а усвідомлюється душею за допомогою філософії. Центральне місце у філософії, стверджує Ясперс, займає фантазія і віра. Слід відрізнити релігійну віру від філософської. Остання ґрунтується на роздумах, а релігійна – на одкровенні.

Життя людини суперечливе. З одного боку, людина відчуває свою силу, здатність змінити світ, з іншого – безпорадність, уразливість, самотність у світі. Для подолання цього відчуття необхідно чітко з'ясувати, яким є світ сьогодні і яке місце людина займає у цьому світі. Виявляється, що нині людство відчуває страх перед плином часу, переживає кризу раціональності. Людина покинула світ природи заради техніки і прагне жити в натовпі, жити «як всі». Тобто людина стала одним з елементів маси, а маса – це страшна ірраціональна сила. Для маси характерні такі риси, як погоня за насолодою, нетерпимість, заздрість, прагнення до наживи, ілюзія рівності. У такій масі людина не може знайти опору.

Яким же чином можна пізнати себе, знайти себе? Є два шляхи. Поза філософією людина може пізнати себе в кризових (граничних) ситуаціях. Це – небезпечні для життя моменти ризику і війна, хвороби і смерть. Але можна пізнати і за допомогою філософії. Дійсна філософія виявляє буття людини, будить її, підштовхує до свободи і до життя. Стати вільним – це означає подолати кризи, прийти до пізнання себе, побачити дійсні зв'язки буття і свою долю.

Філософська віра робить нас солідарними з іншими людьми в їх боротьбі за свою волю, права, за свій духовний розвиток. А це означає, що ми повинні прагнути до «комунікації», тобто розуміти, чути інших людей і бути почутими ними. Причому, слід йти не за натовпом, а за геніями людства.

М. Хайдеггер вважав, що сучасна йому філософія втратила головне своє питання – питання про сутність буття взагалі. Щоб розв'язати його, слід з'ясувати сутність людського буття. В чому ж полягає сутність людини? Вона полягає в особливому способі існування, а саме – існування в страхі. Відчуваючи страх, людина стає самотньою, її перестає цікавити світ, вона звертається до себе і починає розуміти себе. Страх – основне переживання і спосіб буття, що дає змогу точно і всебічно зрозуміти людину. Об'єктом страху не є щось конкретне. Страх належить до невизначеної небезпеки, до світу як такого, невідомої долі в житті. Поряд із феноменом страху існує і феномен життєдіяльності, який несе щастя світу і людям. Але він слабший від страху.

М. Хайдеггер підкреслює, що основну увагу в пізнанні необхідно приділяти не природі і суспільству, а вивченню існування ізольованої самотньої людини, її сутності. Обґрунтовуючи цю думку, М. Хайдеггер стверджує, що весь світ пронизаний «світовим страхом», або «первісним страхом». Людина розуміє кінецьність свого буття, розуміє, що її існування – це, по суті, «буття-до-смерті». Смерть є останньою, вирішальною і справжньою можливістю буття. Людина прагне позбутися страху, тобто втекти від самої себе і намагається забути в суспільному житті, в суєті, вона «розчиняється» в суспільстві, хоча повного «розчинення» не відбувається. Людина завжди охоплена тривогою, відчуттям самотності, коли починає розуміти, що суспільні зв'язки і відносини позбавлені смислу. Вона не може віднайти сенсу свого існування у сфері політики, економіки тощо. М. Хайдеггер робить висновок, що сутність, смисл людського буття знаходиться у сфері волі, у сфері вільного ризику і власної відповідальності за свої дії.

17. Феноменологічний напрям у філософії: загальна характеристика, основні ідеї та представники.

Феноменологія буквально означає вчення про феномени. **Феномен** – це філософське поняття, яке означає: 1) явище, яке осягається в чуттєвому досвіді; 2) об'єкт чуттєвого споглядання на відміну від його сутнісної основи.

Виникнення на початку XX ст. феноменології як напрямку західної філософії пов'язано з іменем німецького філософа **Едмунда Гуссерля** (1859–1938). Вів вперше розглядає феноменологію як нову філософію з властивим їй новим феноменологічним методом, який становить фундамент науки.

Метою феноменології є побудова науки про розкриття життєвого світу, світу повсякденного життя як основи всього пізнання. Гуссерль вважав, що починати вивчення життєвого світу і науки треба з дослідження свідомості, тому що реальність доступна людям лише через свідомість.

Важлива не сама реальність, а те, як вона сприймається та осмислюється людиною. Свідомість має вивчатися не як засіб дослідження світу, а як основний предмет філософії. Слід виділити чисту, тобто допредметну, досимволічну свідомість, або «суб'єктивний потік», і визначити її особливості. Виділивши «чисту» свідомість, стверджують феноменологи, ми зрозуміємо сутність свідомості взагалі.

Головною характеристикою свідомості взагалі є її постійна направленість на предмети. Така «найважна» направленість називається **«інтенціональністю»**. Свідомість завжди інтенціональна, тобто направлена на що-небудь.

У процесі своєї діяльності, як теоретичної, так і практичної, людина «наївна», тобто вона не бачить тих «смыслів», які сама вкладає в предмети, що нею усвідомлюються. Людина вважає, що пізнає об'єкти як щось незалежне від свідомості своєї та інших людей. Але насправді це не об'єкти, а «предмети» (те, що переді мною), іншими словами, це – об'єкти, в які я вкладаю певні смысли, або «олюднені об'єкти», або дані в свідомості.

Важливо розрізняти цю «чисту свідомість» («смысли свідомості») і те, що поза нею, тобто власне об'єкти. До виникнення всіх наук і теорій існує життєвий світ – наївне повсякденне життя. Це життя і є джерелом всіх теорій та понять науки. *Життєвий світ* – фундаментальна передумова культури і цивілізації. Він заповнений «смыслами» свідомості, через які ми сприймаємо об'єкти буття. Але трагедія в тому і полягає, що ми цього не розуміємо. Ми думаємо, що досліджуємо первинне буття поза свідомістю, а в дійсності досліджуємо вторинні утворення «життєвого світу», на основі яких здобуваємо поняття науки. Завдання феноменології – показати, як з'явилися вторинні утворення життєвого світу.

Щоб зрозуміти генезис понять і виявити природу істинної «чистої свідомості», треба здійснити редукцію свідомості, тобто перейти від розгляду конкретних предметів до аналізу їх чистої сутності. Для цього ми застосовуємо спосіб «*Епохе*» – такої операції думки, коли увага вченого спрямована не на предмет, а на те, як даються вказані предмети нашій свідомості. Сам предмет немовби залишається осторонь, а на перший план виходить стан свідомості. Сфера, де усвідомлюється предмет, – «чиста свідомість», тобто очищена від догм, схем та стереотипів мислення, а головне, очищена від спроб знайти основу свідомості в тому, що не є свідомістю.

«Чиста свідомість», звільнена від усіх людських настанов, додосвідна, стає доступною розумінню за допомогою «*редукції*» (зведенню) – розумової операції, яка дає змогу спочатку перейти від розгляду предметів до осмислення їх чистої сутності способом «Епохе», а потім перейти до досягнення основи всього існуючого – «абсолютного Я».

Феноменологія стверджує, що свідомість у чистому вигляді – «абсолютне Я» (яка одночасно є джерелом потоку свідомості людини). Вона конструює світ, вкладаючи в нього «смысли». Всі види реальності, з якими має справу людина, пояснюються із актів свідомості. Об'єктивної реальності, що немовби існує поза і незалежно від свідомості, просто не існує. А свідомість пояснюється із себе самої, проявляє себе як феномен.

Засновники феноменології (Е. Гуссерль, Ф. Брентано, М. Хайдеггер, М. Мерло-Понті та ін.) розуміли, що це нова наука про свідомість, нове начало філософії, перехід від ірраціоналізму до можливості рефлексивного дослідження розмаїтих видів людського досвіду.

Методи феноменології здійснили значний вплив на розвиток екзистенціалізму, герменевтики, аналітичної філософії та ін.

18. Герменевтика як напрямок сучасної філософії: загальна характеристика, основні ідеї та представники.

В античності герменевтикою називалося мистецтво роз'яснення перекладу, тлумачення. Свою назву цей вид діяльності отримав від грецького бога Гермеса, в обов'язки якого входило роз'яснення простим смертним волі богів. У християнських письменників герменевтика розумілася як мистецтво тлумачення Біблії.

Загальнофілософська проблема герменевтики вперше була розроблена німецьким протестантським теологом Фрідріхом Шлейєрмахером (1768–1834) та істориком культури, філософом Вільгельмом Дільтеєм (1833–1911).

У **Ф. Шлейєрмахера** герменевтика мислиться як мистецтво розуміння чужої індивідуальності. Основне завдання герменевтичного методу – зрозуміти автора і його текст краще, ніж він сам розумів себе і своє творіння. Предметом герменевтики виступає насамперед вираз, а не зміст, тому що саме вираз є втілення індивідуальності.

Концепція **В. Дільтея** полягає в такому. Те, що людина знаходить в іншому, вона знаходить в самій собі як переживання; те, що вона сама переживає – може знайти в іншому через розуміння. Звідси – розуміння визначається як саморозуміння, оскільки в прояві чужої індивідуальності не може бути нічого такого, чого б не було в індивіда, який пізнає. Тобто, виходить замкнуте коло: інтерпретатор може побачити в матеріалі, який пізнається, лише те, що вже є в ньому самому.

Розірвати це хибне «герменевтичне коло» можна, на думку Ф. Шлейєрмахера і В. Дільтея, шляхом встановлення гармонії між двома духовно-душевними світами автора та інтерпретатора. Хоча ці спроби й не принесли бажаних результатів, саме прагнення створення загального методу пізнання культурно-історичних явищ, безсумнівно, має велике значення. Зокрема, В. Дільтей вважає, що культурно-історична реальність охоплюється свідомістю як життєво цілісна на відміну від природної реальності, що дається як сума розрізнених фактів. І якщо природу людини свідомість охоплює за допомогою інтелектуальних процесів, то світ людини зрозуміти можна шляхом заглиблення душевних здібностей людини в об'єкт, що досліджується.

Природознавство, за В. Дільтеєм, відокремлюється від цілісного ставлення людини до світу, гуманітарні ж науки, навпаки, прагнуть до цілісного охоплення світу людини. Таким чином, між людиною і її світом встановлюються відносини розуміння.

У наш час проблему інтерпретації і розуміння розробляють Г. Гадамер, Ю. Хабермас, П. Рікьор, К. Апель та ін.

Німецький філософ **Ганс Гадамер** (1900–1987) розуміє герменевтику не просто як метод гуманітарних наук, а як вчення про буття як онтологію. Він надав герменевтиці універсального значення, а проблема розуміння стала головною в філософії.

Філософська герменевтика останнім часом набула широкого розповсюдження в світі. Пояснюється це тим, що труднощі пошуку істинного смислу людського буття та шляхи вирішення протиріч сучасного світу ця філософія замінила пошуком інтерпретацій з активним використанням при цьому конвенціоністської семантики. Фактично текст, мова перетворилися в альфу і омегу філософської герменевтики.

Подібно до «герменевтичного кола» ідеалізм проявляється і при розв'язанні так званого герменевтичного трикутника. У «герменевтичному трикутнику» в ролі об'єкта (о) виступає текст або мова, перший суб'єкт (1с) – автор цього тексту, другий суб'єкт (2с) – автор-інтерпретатор. Основне питання філософії відповідно до наведеного тут зв'язку, набуває вигляду питання про те, що первинне – текст чи смисл (значення) у свідомості суб'єкта. Другий суб'єкт (2с) в такій герменевтичній ситуації виступає на перший план як джерело смислу. Отже, суб'єктно-об'єктні відношення в основному питанні філософії перетворюється на відношення між суб'єктами.

Чому саме герменевтика набула значного поширення останнім часом? Самі західні філософи пов'язують цей процес з виникненням кризи довіри до всіх сьогодні існуючих філософських вчень та розчаруванням в цінностях, що були до цього.

Герменевтика все активніше втручається в ідеологічну діяльність різних культурних об'єднань, філософських напрямків, претендуючи на універсальність свого положення. Вона прагне виступати методом об'єднання й упорядкування розгалужених і суперечливих течій сучасної західної філософії.

З іншого боку, різні філософські напрямки роблять спробу доповнити свої філософські конструкції положеннями герменевтики. Так, внаслідок еволюції фрейдизму і зближення його з герменевтикою виник напрямок герменевтичної теорії мови, одним із представників якої є **Юрген Хабермас**. Він вважає герменевтику допоміжною дисципліною, яка покликана доповнювати його версію історичного.

Слід підкреслити, що поставлена філософською герменевтикою проблема розуміння в наш час стала однією з найважливіших. Однак вона виявилася нездатною вказати шлях виходу із суспільного «герменевтичного кола», що виникло, шлях вирішення соціальних колізій. Герменевтика прагне пояснити їх взаємним нерозумінням людей, замість того, щоб шукати причини непорозуміння між людьми в соціальній та економічній дисгармонії суспільства.

Позитивним моментом в герменевтиці можна вважати те, що вона виступає як реакція на абсолютизацію ролі природничо-наукового методу в пізнанні проблеми відношення людини до світу, проти абсолютизації технократичного стилю мислення. Заслугою герменевтики є те, що вона прагне подолати розрив між природою і людиною, між світом природи і світом людини.

Проблема розуміння, яку розробляє герменевтика, особливо актуальна в плані осмислення результатів матеріальної, духовної, культурної діяльності людей різних епох.

Останнім часом чіткіше вимальовується глобальність проблеми розуміння між людьми, країнами, протилежними системами, а також усвідомлення майбутнього розвитку єдиної людської цивілізації.

19. «Філософія життя» кінця XIX – початку XX ст.: загальна характеристика, основні ідеї та представники.

«Філософія життя» – це ірраціоналістичний напрямок, що сформувався в кінці XIX – на початку XX ст. Він виник як реакція на кризу класичного західного раціоналізму. Найбільшого поширення філософія життя набула в першій чверті XX ст. У подальшому цей напрямок втрачає свою самостійність і його принципи використовуються екзистенціалізмом, персоналізмом, феноменологією і, особливо, філософською антропологією. Представниками «філософії життя» є Фрідріх Ніцше (1844–1900), Анрі Бергсон (1859–1941), Вільгельм Дільтей (1833–1911), Георг Зіммель (1858–1918), Освальд Шпенглер (1880–1936) та ін.

Сама назва цього ірраціонального напрямку в філософії вказує на його центральне поняття – «життя». Воно виступає в ролі первинної реальності, цілісного процесу, як безперервне творче становлення «живого». Життя протистоїть не життю, всьому неорганічному, застиглому. Тому, якщо «життя» перебуває в постійному русі і протиріччі, наука не може бути ефективним засобом пізнання цього життя. Це пояснюється тим, що наука, використовуючи аналітичний метод, розкладає явища життя на окремі частини. Зв'язки між ними наука здатна пояснити, а тому вона може змінити світ на користь людини, створювати нові предмети, процеси тощо. Але зрозуміти сутність світу наука (розум) безсила. Розум завжди людяно орієнтований, має мету, а «життя» вище будь-якої цілеспрямованості. Тому на перше місце переміщуються не раціональні, а інтуїтивні форми пізнання.

Істина не доступна кожному в процесі навчання, її пізнання носить недемократичний характер, виникає проблема «аристократизації» пізнання. Звідси – висока оцінка особистості та її творчості. Людина реалізує себе як особистість в історії і культурі. Її творчість відповідає «життю», вона є і процес, і одночасно результат біологічного і соціального пристосування. Людина живе в історії, але історія не має об'єктивних законів. Вона має долю, і людина має долю. Загальна історія людей – це фікція.

Свою долю мають кожна культура і кожна цивілізація. Вони виникають, розвиваються і руйнуються відповідно до циклів часу. Цивілізація і культура мають свою специфіку, своєрідність, тому не можуть серйозно впливати одна на одну. Кожна з них має свої цінності, що час від часу змінюються. Є цінності «життя», які не залежать від специфіки культур. Це цінності, які відображають «стадні інстинкти», мораль рабів, масові упередження (рівність, справедливість) тощо. Основні настанови і цінності «філософії життя» – прагнення до життя, відсутність страху смерті, бажання бути сильнішим за інших, воля до влади, благородство й аристократизм духу.

«Філософія життя» розглядає все, що існує, як форму прояву «життя». При цьому поняття «життя» розглядається як первинна цілісна реальність, яка нетотожна ні духу, ні матерії і може бути досягнута лише інтуїтивно. Засновники «філософії життя» вважали, що основою життя і його проявом є воля. Так у вченні німецького філософа **А. Шопенгауера**, яке можна вважати одним із джерел ірраціоналізму, обстоюється примат волі відносно розуму. Він стверджував, що воля, тобто мотиви, бажання, спонуки до дій і самі процеси реалізації цих дій є специфічними відносно самостійними. При цьому, і це головне воля визначає спрямованість і результати розумового пізнання. Тобто на місце розуму має бути поставлена воля, яка незалежна від контролю з боку розуму і не має ні причин, ні основи. Це «абсолютне вільне хотіння». Крім того, воля пронизує весь світ, вона – першоначалю й абсолют. Світ, за А. Шопенгауером, є нічим іншим як «волею і уявою» (див. його працю «Світ як воля і уявлення»).

Ф. Ніцше також вважав волю основою життя. Але життя є проявом не абстрактної світової волі, як у А. Шопенгауера, а «волі до влади». Ця воля є не лише визначальним, головним стимулом життєдіяльності людини, а й життя взагалі, буття як такого. «Щоб зрозуміти, що таке «життя», – пише Ф. Ніцше, – і якого роду устремлінням і напруженням воно є, ця формула має однаковою мірою відноситися як до дерева і рослини, так і до тварини». І далі: «Задля чого дерева первісного лісу борються одне з одним? Із-за влади!» (праця «Жадання влади»).

Згідно з **А. Бергсоном**, мозок, яким користується мислення, є механічним знаряддям; інтелект може досягти тільки все закріплене і мертве, дане в неорганічній природі, а не «життя», яке в його сутності не може бути пізнаним за допомогою понять. Психічний індивід є плинною, «триваючою», не пов'язаною розумом, неподільною багатоманітністю. Життя, «тривалість» може бути пізнане тільки завдяки власному переживанню, тільки завдяки інтуїції. Лише вона здатна дати абсолют і вичерпне знання про життя, «тривалість». Інтуїція не зупиняється на відносному, що властиве інтелекту та науці, а пізнає безпосередньо, без аналізу, символів. Вона є родом «інтелектуальної симпатії», посередництвом якої переносяться всередину предмета, аби злитися з тим, що є в ньому єдиного і, отже, невимовного. Те саме

стосується й Універсуму, оскільки він «триває», живе, росте в процесі творчої свідомості та розвивається, відповідно до внутрішньо притаманного йому прагнення до життя — «життєвого пориву». «Життєвий порив» рухається у «формі пучка», в різних напрямках, породжуючи нові й нові форми життя, з яких поступово виділились два основні — рослинне життя і тваринний світ, еволюція якого здійснювалась у двох напрямках, що розходяться, один із яких вів до інстинкту, а другий — до інтелекту.

20. Українська філософія: загальна характеристика, основні ідеї та представники.

В історії людської цивілізації вагоме місце посідає українська філософська думка. Зважаючи на зміну історичних типів української культури, виділяють **три головних періоди у розвитку філософії**.

Перший відноситься до часів Київської Русі. Його часові межі – XI ст., починаючи з твору митрополита Іларіона «Слово про закон та благодать», і до середини XIV (втрата незалежності Галицько-Волинського князівства, безпосереднього спадкоємця культури Київської Русі), а інколи вказують навіть і до XV ст., коли було скасоване Київське удільне князівство. Культуру цього періоду характеризують як греко-слов'янську (християнську). Для філософії цього часу притаманна увага до проблеми «людина – Бог», її розпад на теми сутності, призначення людини, підстав її існування.

Другий період пов'язується з часом козащини XVI-XVIII ст. У цей час розвивається масове книгодрукування, розгортається просвітницька діяльність братств, засновується Києво-Могилянський колегіум, що пізніше був перетворений на академію. Культуру цього періоду дослідники вважають бароковою. У філософському відношенні домінує акцент на проблемі «людина – Всесвіт». Поряд із традиційною етичною проблематикою висувуються наперед питання діалектики, логіки, метафізики, натурфілософії, що зумовлено було вимогами викладацької практики в навчальних закладах. Ясно, що саме в цей період і формується в Україні професійна філософія.

Третій період охоплює XIX – першу третину XX ст., коли панує культура романтизму і філософія центрується відповідно навколо проблеми «людина – нація». Тут помітною стає увага до мови, словесної творчості, просвітництва в цілому та до творення національної ідеї.

Звернемось до більш детального розгляду вказаних періодів. Перший період розпочинається з прийняттям Руссю християнства за посередництва Візантії й Болгарії, коли до нас проникають античні та середньовічні філософські ідеї, які було переосмислено любомудрами Київської Русі. Досить згадати твори, що мали не лише релігійний характер, а й філософське звучання. Це твори преподобного Нестора «Повість временних літ», митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», митрополита Климента Смолятича «Послання», єпископа Кирила Туровського «Притча про людську душу і про тіло», а також визначна пам'ятка літератури «Слово о полку Ігоревім», де чітко простежуються філософські аспекти.

Давньоруські любомудри, керуючись візантійськими зразками християнської літератури, створювали співзвучні часу оригінальні твори. Наприклад, митрополит **Іларіон** у «Слові про закон і благодать» вважав, що у світовій історії на шляху прогресу вирізняються дві епохи – епоха «Старого Заповіту», тобто «Закону», коли у відносинах між людьми панує рабство, сліпа покора, розмежування народів, оскільки Закон писаний тільки для обраного народу, і епоха «Нового Заповіту», коли утверджується свобода, істина, рівність усіх народів, отже «Благодать». У тексті відчувається переконання Іларіона, що залучення Русі до християнства і знаменує настання епохи Благодаті. Для творів видатного святителя, проповідника і мислителя **Кирила Туровського** (бл. 1130 – бл. 1182) характерні глибина релігійно-філософської думки і високий рівень художньої майстерності. Його повчання входили до популярних давньоруських збірників поряд з творіннями отців Церкви. Сучасники навіть порівнювали його уста (тобто промови) із золотом і називали його «Златоустом, що засяяв паче всіх на Русі», або «другим Златоустом». Доречі такеж почесне прізвисько «Златоуст» раніше належало візантійському мислителю і діячу середньовіччя – Іоанну архієпископу Константинопольському, відомому нам як Іоан Златоуст.

Помітним явищем в історії української культури є філософія Відродження (XIV–XVI ст.). Гуманістичні ідеї розвивали Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський та ін.

Вагомий внесок у розвиток філософської думки зробили представники першої української школи вищого типу – Острозької академії. Це Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Йов Княгиницький, Христофор Філалет.

Іван Вишенський (1550-1620) був найбільш яскравим представником письменників-полемістів, які присвятили свою творчість боротьбі за незалежність краю та за релігійну самостійність українського народу. Виступаючи активно проти католицизму й унії, він обґрунтовує цю позицію загальнофілософським

тлумаченням проблеми Бога, світу і людини. Бог – надприродне, нематеріальне начало, вища воля й творча сила. Божественному світу протистоїть земний, де панує зло, сваволя, дух наживи, зрада й насильство. Серед усього земного світу найбільше зла зосереджено на його батьківщині, де людей зрадили їх поводири. Людину Вишенський мислить внутрішньо суперечливою. Шлях до вдосконалення людини він вбачає у самоочищенні, зреченні земного й у прагненні до духовного злиття з Богом.

Слід згадати також представників братств, що виникли на межі XVI–XVII ст. і виражали національний протест проти польсько-шляхетського панування. Разом із тим, діячі братств розвивали проблеми людини, соціального устрою тощо. Це – Мелетій Смотрицький, Ісайя Копинський, Кирило Транквіліон-Савровецький, Касіян Сакович.

Вперше в Україні почала викладатися філософія в Києво-Могилянській академії. Але це була в основному схоластична філософія. Професори академії І. Гізель, Г. Кониський, Т. Прокопович, Г. Щербаський велику увагу приділяли проблемам пізнання істини, суті пізнання. Розглядались також проблеми матерії, простору, руху.

Більш детально слід зупинитися на філософських поглядах **Григорія Савича Сковороди** (1722–1794), «українського Сократа», що зробив вагомий оригінальний внесок в українську філософію. Г. Сковорода був всебічно освіченою для свого часу людиною, досконало знав стародавні та нові європейські мови, старогрецьку філософію і літературу. Він визнавав безкінечну множинність світів. Сковорода, починаючи зі своєї першої праці «Дві проповіді» (1791), майже у всіх своїх філософських творах посилався на «коперніканські світи» і «коперніканську систему».

Для філософських поглядів Г. Сковороди характерним є те, що при ідеалістичному, в цілому, розв'язанні основного питання філософії, чітко проявляється матеріалістична тенденція. Це, зокрема, видно з його **концепції «трьох світів» та «двох натур»**. Згідно із нею весь світ складається з «макрокосму», тобто природи, «мікрокосму», тобто людини, та «світу символів», тобто Біблії.

Г. Сковорода стверджував, що природа є безкінечна кількість «світів», що всі «світи» існують самі по собі, що «мікрокосм», тобто людина, є закономірною часткою і продовженням «макрокосму», тобто природи в цілому.

Допускаючи, що «духовне начало» властиве всім «трьом світам», Г. Сковорода пов'язував цю думку з концепцією «двох натур» – двох природ (лат. *natura* – природа). Кожний зі світів, на його думку, має матеріальну – зовнішню, видиму – природу, і природу духовну – внутрішню, невидиму.

Г. Сковорода намагався подолати дуалізм вчення про «дві натури» та знайти «єдине начало», заявляючи, що «два kota в меху скорее, нежели два начала поместятся в мире». Однак він не зумів подолати дуалізм і став на шлях примирення протиріч, розуміючи під субстанцією то «Бога», то щось матеріальне, яке називає то «природою», то «закономірністю», то «внутрішньою пружиною».

Теорія пізнання Сковороди безпосередньо пов'язана з його вченням про «три світи» і «дві натури», вона є двоїстою: з одного боку, Г. Сковорода прославляв силу людського пізнання і вважав, що немає меж його поступальному розвитку, з іншого – вважав, що «світ символів» є вираженням «божественного» начала природи і людини.

Прагнучи розкрити істинну сутність явищ і єдину «природу» світобудови, Сковорода висловив думку про те, що явище і сутність пов'язані між собою. Але між ними немає тотожності. Не можна обмежуватися поверховістю явищ. Лише пізнання внутрішнього «плану натури», її «закономірності» є істинне пізнання.

Одним із головних питань в суспільних поглядах Сковороди було питання про сутність людини та шляхи, які можуть привести людину і народ до щастя.

Згідно з теорією «двох натур» Сковорода і людину розглядав з боку так званої зовнішньої та внутрішньої природи. Зовнішній бік він називав «телесностью» або «телом земляным», а внутрішню сутність – «телом духовным».

Суспільство, за Сковородою, має «видиму» і «невидиму» натуру, «зовнішню» та «внутрішню» сутність. Воно може бути стійким лише в тому випадку, коли форма співжиття відповідає розумній природі суспільства і людини. А в сучасному йому суспільстві, за Г. Сковородою, «царит тяжелее олова беззаконие», загальна гонитва за «палатами», «венцом», «скіпетром», «елеем», «обладанием народами».

У пошуках **щастя** Сковорода звертається до праці людини і виступає співцем праці. Щастя людини вів вбачав у праці й у виконанні обов'язку перед Вітчизною, та у серцевому спокої (мире). Праця є основою всієї «машини» суспільного життя, «началом» і «венцом радости» людини і суспільства. Праця має бути «сродною», тобто узгоджуватись з природними здібностями і прагненнями людей. Цій «сродності» Г. Сковорода надавав великого значення у виправленні соціальних недоліків.

Важливою рисою суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди була його любов до Вітчизни, до народу. Єдиним завданням його життя, говорив він, є просвіта народних мас. Водночас йому були чужі прояви національної обмеженості. Зневажливе ставлення панівних класів до свого народу, мови та звичаїв Г. Сковорода розглядав як щось дике: «Русь не русская видится мне диковинкою, как если бы родился человек с рыбьим хвостом или собачьей головою...»

Г. Сковорода вважав необхідним виховувати кожну людину в єдності зі своїм народом, як громадянина своєї Батьківщини. Він пристрасно виступав проти захоплення «виписними» та «покупними» іноземними вчителями «із німців та французів», вбачаючи в цьому «відхід» від свого народу.

Г. Сковорода вважається засновником *«філософії серця»*. В чому суть її? В центрі світогляду Г. Сковороди є людина, її духовний світ, її щастя. Науки про природу задовольняють тілесні потреби, але не тілесне, не матеріальне є головним для людини. Тому ці науки не навчають людину, як бути щасливою. Хто хоче бути щасливим, той насамперед повинен пізнати самого себе, тобто внутрішню сутність, свою духовність або своє серце. Людина, яка не пізнала себе, не може обрати відповідно до своєї природи сферу діяльності, отже, не може бути щасливою. Природа ж людини не вибирається людиною, вона – від Бога. Отже, у кожної людини своя природа, яку не можна змінити, її можна лише пізнати й обрати такий життєвий шлях, який співзвучний її серцю, тобто внутрішньому духовному світу. Звідси – вчення Сковороди про «сродну» працю.

Памфіл Юркевич (1827–1874), послідовник Г. Сковороди, більш детально розробляв «філософію серця». Закінчив Київську духовну академію, пройшов шлях викладача, магістра, професора. У 1861 р. запрошений до Московського університету на посаду завідувача кафедри, був деканом історико-філологічного факультету, його учні – В. Соловйов, В. Ключевський.

Філософські погляди П. Юркевича – теологічний ідеалізм. Біблія, на його думку, є єдиним шляхом до знання. Істину ми маємо, стверджує Юркевич, у біблійному вченні про серце, де зосереджується духовне життя людини. Центральною фігурою в його філософській системі є індивідуальна особа, суттю її є не розум, а серце. Оскільки в основі світу лежить божественна мета, яку реалізують люди, то вона може бути пізнана не головою, а серцем. У серці започатковуються вольові наміри людини, пізнавальні дії душі, численні почування, тривоги й пристрасті. У серці зосереджується моральне життя людини. Ті теорії, які зводять сутність духовного й душевного життя людини до роботи головного мозку, є односторонніми. Між мозком і душевною діяльністю існує не причинний зв'язок, а лише ідеальний, «доцільний», в основі якого лежить духовна сутність.

П. Юркевич вважає неможливим, щоб свідомість походила з матерії. Матеріалізм не спроможний дати правильну картину світу, зрозуміти суть свідомості, руху. В праці «З науки про людський дух» виступає проти матеріалізму Л. Фейєрбаха і М. Чернишевського. Не задовольняє його також ідеалістична філософія, критикує діалектику Гегеля.

Тарас Шевченко (1814–1861). Філософські та суспільно-політичні погляди Т. Шевченка мають своєрідні риси, в яких відбиваються традиції культури українського народу. В центрі його світогляду стоять суспільні проблеми. Твори Т. Шевченка пронизані духом боротьби. Він говорив про кріпосне гноблення, звертався до селянства із закликом до повстання. Т. Шевченко виступав поборником братського революційного єднання і дружби пригноблених народів, борцем за дружбу слов'янських народів. Водночас Шевченко звинувачував самодержавство.

Суспільно-політичні погляди Шевченка тісно пов'язані з його матеріалістичними переконаннями. У своїх творах Шевченко обстоював думку про те, що природа, матерія вічна і безкінечна. У природі все перебуває у процесі перемін, старе помирає, нове народжується. Людина здатна пізнати світ, а джерелом пізнання є реальне життя, дійсність.

Т.Г. Шевченко високо цінував перетворювальну роль науки та техніки в суспільному житті. Він передбачав, що могутній розвиток промисловості, техніки зрештою приведе до того, що феодальний устрій скрізь загине.

Михайло Драгоманов (1841–1895) називав себе позитивістом (послідовником О. Конта, Г. Спенсера, П. Прудона), хоча у розумінні природи стояв на матеріалістичних позиціях. Критично оцінював християнство. Людина має пізнавати світ, відкривати його закономірності.

Суспільні погляди М. Драгоманова будувались на визнанні головною одиницею суспільства людської особи. Тому критерієм прогресу суспільства є покращення життя людини.

Світоглядній позиції М. Драгоманова властива ідея поступу, метою якого є ідеали лібералізму та соціалізму. Соціалістичним ідеалом М. Драгоманова є добровільна організація гармонійно розвинутих особистостей, анархістське суспільство («безначальство», за М. Драгомановим). Досягти цього можна

шляхом федералізму. Але ідеал «бездержавності» призводить М. Драгоманова до байдужості щодо національно-політичної самостійності України. Він – проти «українського сепаратизму». За це його критикував І. Франко.

Іван Франко (1856–1916) у своїх працях стверджував, що в основі світобудови лежить ніким не створена і не знищувана, яка вічно розвивається, матерія, яку І. Франко часто називає «мати-природа». Важливішою властивістю матерії є рух, змінюваність.

І. Франко стверджував, що закони розвитку матеріального світу повністю пізнавані. Предметом пізнання є природа, тому що «поза природи немає пізнання, немає правди». Можливості людського пізнання безмежні. Пізнання починається з відчуттів, які є результатом дії зовнішніх речей на органи чуттів. Але відчуття не дають всебічного і повного знання. Це досягається лише «критичним розумом, що спирається на детальне вивчення і порівняння фактів та явищ». Пізнання для І. Франка є засіб підкорення природи. Завданням науки є розкриття законів природи, допомога людям в її підкоренні.

У поясненні суспільних явищ Франко проголошував деякі елементи матеріалістичного розуміння історії. Так, історію він розглядав як закономірний процес, в якому найважливішу роль відіграють матеріальні фактори. Він впритул підійшов до розуміння ролі матеріального виробництва в житті суспільства: «...матеріалістична економія проголосила і прекрасно мотивувала ту тезу, що суспільні й політичні заклади є зовнішнім проявом або, за образним висловом, є надбудовою виробничих відносин певного суспільства...»

21. Проблема буття: філософський зміст та варіанти розуміння в історії філософії.

Існують питання, на які за тисячі років кращі мудреці людства не змогли дати прийнятної відповіді. Наприклад: як і чому є те, що є? або: що є, як воно є і чому?

У повсякденні людина, спостерігаючи довкілля, проживаючи в ньому, впевнюється в такому: по-перше, світ є «тут» і «тепер», є в наявності; по-друге, світ зберігається як відносно стабільне ціле. Якщо це піддається сумніву та роздумам, виникає проблема буття.

Спочатку з'ясуємо: що таке «проблема»? Проблема – це найбільш глибоке питання, на яке немає готових обґрунтованих відповідей і навіть відсутня згода відносно того, яким чином їх можна отримати. Проблемна ситуація, як правило, пов'язана зі значною невизначеністю, розмаїттям думок та відсутністю будь-якої згоди.

Проблема буття глобальна, безгранична в своїй загальності та невичерпна в деталізаціях. Вона вічна і рішення її неоднозначне. Це очевидно навіть при побіжному погляді на історичні концепції категорії «буття».

Першу філософську концепцію буття у античній філософії висунули досократики (тобто філософи до Сократа), для яких буття співпадає з матеріальним незнищуваним і досконалим космосом. Одні з них розглядали буття як незмінне, єдине, нерухоме, самототожне (Парменід), інші – як безперервне становлення (Геракліт). Досократики розрізняли ідеальну сутність і реальне існування. Платон протиставив чуттєве буття чистим ідеям або, як він вважав, «світу істинного буття». Арістотель долає таке протиставлення сфер буття, оскільки для нього форма – невід'ємна характеристика буття. Він створює вчення про різні рівні буття: від чуттєвого до духовного.

Середньовічна християнська філософія протиставляла божественне буття і створене буття, розрізняючи при цьому дійсне буття (акт) та можливе буття (потенція), сутність та існування, смисл та символ.

В епоху Відродження загальне визнання отримав культ матеріального буття природи. Цьому сприяв розвиток науки, техніки, матеріального виробництва.

У Новий час (XVII–XVIII ст.) буття розглядається як реальність, що протистоїть людині як суще, що освоюється людиною в її діяльності. Звідси виникає тлумачення буття як об'єкта, що протистоїть суб'єкту, як реальність, яка підвладна (підкорена) сліпим, автоматично діючим законам, наприклад, принципу інерції. Поняття буття обмежується природою, світом природних тіл, а духовний світ статусом буття не володіє.

Поряд із цією натуралістичною лінією, яка ототожнює буття з фізичною реальністю і виключає свідомість із буття, в новоевропейській філософії формується інший спосіб тлумачення буття. Воно визначається на шляху ґносеологічного аналізу свідомості та самосвідомості. Зокрема, вихідною тезою метафізики Р. Декарта є «мислю, отже існую». Г. Лейбніц трактує буття як відображення діяльності духовних субстанцій – монад.

Своє завершення ця новоєвропейська інтерпретація буття знайшла в німецькій класичній філософії. Зокрема, для І. Канта буття не є властивістю речей. Буття – це загальнозначущий спосіб зв'язку наших понять та суджень, причому, відмінність між природним та морально-свободним буттям заключається у відмінності форм закономірності: причинності та цілі.

У філософській системі Г. Гегеля буття розглядається як перший ступінь у сходженні духа до самого себе. Гегель зводить людське духовне буття до логічної думки. Буття виявилось у нього вкрай збідненим і, по суті, негативним (абсолютно невизначеним, безпосереднім, без'якісним). Це пояснюється прагненням вивести буття з актів самосвідомості, з гносеологічного аналізу знання та його форм. Не дивлячись на недостатньо повне розуміння «буття», спостерігаємо тут позитивний момент. Піддаючи критиці попередню онтологію (вчення про буття), яка прагнула побудувати вчення про буття до і поза будь-яким досвідом, нехтуючи тим, як мислиться реальність в науковому знанні, німецький класичний ідеалізм (особливо Кант і Гегель) виявив такий рівень буття як об'єктивно-ідеальне буття, що втілюється в різних формах діяльності суб'єкта.

Для зарубіжної філософії ХХ ст. теж є характерним прагнення зрозуміти буття, виходячи з аналізу свідомості. Але тут аналіз свідомості не ототожнюється з гносеологічним (теоретико-пізнавальним) аналізом, а передбачає цілісну структуру свідомості у всій розмаїтості її форм і в її єдності з усвідомлюваним світом. Так, у «філософії життя» (зокрема Дільтей) буття співпадає з цілісністю життя.

У Новий час і в ХХ ст. антична ідея об'єктивного буття трансформується: буття стало суб'єктивним. Навіть Бог (Абсолют) став залежати від внутрішньої установки людини на пошуки безумовного буття. Так, екзистенціалісти стверджують: Бог – не поза людиною, він – в ній.

У неокантіанстві буття розкладається на світ сущого та світ цінностей (тобто істинне буття, яке передбачає «долженствование»).

У феноменології Гуссерля підкреслюється зв'язок між різними шарами буття – між психічними актами свідомості та об'єктивно-ідеальним буттям, світом смислів.

Але в усьому цьому розмаїтті поглядів простежуються деякі закономірності. Так, за найрізноманітніших підходів та думок можна виділити декілька головних тем, які залишаються актуальними для всього загалу філософів і кожної людини.

Перша тема – життя і смерть людини. Через усвідомлення свого життя людина прагне усвідомити категорію «буття».

Так, «бути – означає жити», а за цим відразу виникає настирливе, докучливе: «а що буде після смерті?». Це питання нашої душі на спробу ліквідації, усунення «небуття» і виникнення релігійних вчень про кінцеву долю людства і Всесвіту. Реальним чи ілюзорним вважається або мирське, або загробне життя. Життя в цьому світі вважається подарунком, щасливою долею або оманною, помилкою, гріхом, покаранням тощо. Всі ці тлумачення життя та смерті виступають як основа різних підходів до сенсу життя та оцінювання людської долі.

Друга тема пов'язана з усвідомленням мінливості, швидкоплинності буття та його стабільності, збереження. Адже людина спостерігає, що все живе мине, окреме життя обмежене народженням та зникненням. Виникає питання: мінливість неминуха чи це лише поверхові зміни, що маскують істинну постійність?

Характерно, що семантика слова «бути» пов'язана зі словами «був», «буду». Тобто усвідомлення мінливості з необхідністю приводить до появи поняття часу, яке виражає рух, становлення буття та його перетворення в небуття. Чи вічний світ, чи є в нього початок і кінець у часі, виник він природно чи створений і може канути в небуття, що було до початку буття? Ці прадавні питання актуальні і в наші дні.

Третя тема усвідомлення буття – питання про його структуру.

Не можна пізнати самих себе, якщо ми не пізнали світ, в якому живемо. Проблема буття закономірно відображається в питаннях про його будову. В процесі обговорення цих питань формувалися такі поняття, як світ, природа, людина, мислення, простір, ціле і частина, матеріальне та ідеальне тощо.

Закономірно виникає питання: за якими критеріями щось треба прийняти, а щось інше – відкинути? Тут недостатньо традиційного питання: «Що правомірніше – знання чи віра?» Адже перше панує у сфері науки та раціонального мислення, друге – в царині емоційного переживання.

Нас цікавить картина буття, яка вимальовується завдяки науковим досягненням. Тут також виникає найбільш складне питання: як людина взагалі може що-небудь знати про буття, в тому числі і про своє особисте, яке співвідношення матеріального та ідеального? Чи є «далі»? Це питання – проблема всіх курсів філософських дисциплін.

Матеріалістичне вирішення проблеми буття передбачає наявність таких філософських аспектів:

- світ є, існує, як безкінечна і вічна цілісність;
- природне і духовне, індивіди і суспільство безумовно існують, їх існування – передумова єдності світу;
- світ, що розвивається, є сукупною реальністю яка передує свідомості та діям конкретних індивідів і поколінь людей.

Виходячи з усього вищесказаного, можна дати таке визначення. Буття – це всі існуючі в світі предмети природи й ідеальні продукти (люди, ідеї, світ в цілому) з їх властивостями, особливостями та взаємозв'язком.

22. Основні форми буття (ідеальне і матеріальне, речі і процеси, людина і соціум).

Серед розмаїття форм буття прийнято виділяти основні, найбільш важливі й поширені.

I. Буття людини

У цьому бутті можна виокремити деякі найбільш характерні для людського буття форми. Серед них насамперед слід виділити предметно-практичну діяльність. Людина як фізичне тіло здійснює вплив на інші фізичні тіла з метою задоволення власних потреб. У цьому разі вона виступає як мисляча річ серед інших речей, що особливо підкреслювали матеріалісти минулого. Але тут можна зробити закид, що таке тлумачення недостатнє і навіть антигуманне. Водночас воно необхідне, адже немає тіла – немає і людини, хоча ми і «імо для того, щоб жити, а не живемо для того, щоб їсти». Не задоволені елементарні потреби – не може існувати і зростати духовність.

Друга форма буття людини – практика соціального творення. Людина – істота суспільна. Неможливо стати людиною поза соціальним оточенням, вижити в ізоляції від інших людей, без запозичення знань та знарядь праці. Тому люди систематично докладають зусилля для створення оптимального для їх життя соціального устрою. Прикладами прояву соціального творення можуть слугувати соціальні революції, реформи, політичні перебудови, законотворчі зусилля тощо.

Третя форма буття людини – її самотворення, самодіяльність. Людина формує свій духовний світ, по-перше, пошуком ідеалів, що її приваблюють. По-друге, людина прагне одержати максимально адекватне уявлення про світ, в якому живе та пізнає. Нарешті, вона постійно конструює проекти перетворення світу (в тому числі і саму себе), прагнучи створення гідного себе середовища, в якому вона хотіла б жити.

Слід зауважити, що подібне «аналітичне» роз'єднання форм буття не означає їх реальної ізоляції. Навпаки, вони здатні існувати лише спільно. Буття людини приречене стати небуттям, якщо хоча б одна з цих форм буде ліквідована. В житті будь-якої людини обов'язково наявні всі форми буття, хоча розвиток тієї чи іншої у різних людей суттєво відрізняється.

II. Буття речей, процесів

Це буття ділиться на:

- а) першу природу, тобто на буття речей, процесів, станів природи, буття природи як цілого;
- б) другу природу – буття речей та процесів, створених людиною.

Людина суттєво змінює навколишню дійсність, створює «штучну природу», сприятливу для задоволення потреб свого життя.

Але «штучна природа», задовольняючи потреби людини, одночасно призводить до загрозливого стану щодо збереження «першої природи». Дедалі більше відчуваються кризові явища в навколишньому середовищі. Оточуюче людину середовище створене біотою – біологічними організмами, які живуть на Землі близько 4 млрд років. Вони не лише пристосувалися самі до земних умов, а й пристосували до себе навколишнє середовище. Біота – система життя – за 4 млрд років навчилася регулювати стан навколишнього середовища, підтримуючи кліматичні характеристики, температуру океану, склад поверхні вод, суші, ґрунту.

Людство не винайшло нічого, що могло б замінити біоту як регулятора навколишнього середовища. Але за час свого існування (відносно короткого) воно вже знищило 70% природних екосистем, які здатні переробити всі відходи людської діяльності. Про це свідчать очевидні факти: руйнування озонового шару, знищення планктону морів та океанів тощо.

Людство свого часу вибрало неправильний шлях – пішло на завоювання природи. В доісторичні часи початок використання вогню, розвиток підсічно-вогневого землеробства стало початком знищення природних екосистем. Проте навіть у XVIII ст. людство знаходилося в гармонії з природою. А в кінці XIX ст. почав спостерігатися дисбаланс між впливом людини на навколишнє середовище і можливістю

біоти реагувати на нього. Сьогодні обсяг допустимого впливу на біосферу перевищено у 8–10 разів. У навколишнє середовище викидаються тисячі тон речовин, яких у ньому ніколи не існувало.

Де ж вихід? Пропонуються різні способи подолання кризи. Перший – «повернення в печери», назад – до натурального природного життя. Зрозуміло, що цей рецепт неприйнятний. Людство не умовиш позбутися цивілізації, всіх здобутків, яких воно досягло.

Другий спосіб – ідея генетичних та інших змін самої людини, щоб несприятливі фактори виявилися сприятливими. Вихлопні гази? Нічим дихати? Не біда! За допомогою генної інженерії змінимо себе так, щоб на автомагістралі нам дихалося легше, ніж на гірському курорті. Але в цьому випадку існує загроза дегуманізації, виходу за межі саме людського способу існування.

Третій спосіб – створення нових, обережних і безвідходних технологій. Потрібні значні витрати на відновлення екологічної гармонії. Людина не відмовиться від переваг цивілізації і від подарованої їй природою біологічної сутності, але вона змушена буде, охороняючи себе як вид, охороняти і всю гармонію буття. Екологічні проблеми мають стати нормою буденної свідомості, стануть вище егоїзму людини, що піклується лише за своє власне сьогоденне благополуччя, не переймаючись умовами життя людства взагалі і його майбутнім.

Вищою мудрістю є наслідування природи людиною, маючи при цьому достатньо засобів для її підкорення, щоб розвішуючи на речах етикетки про їх значимість для людини (оцінку їх), усвідомлювати умовність та межі вторгнення в природу.

III. Буття соціальне

Поділяється на: а) індивідуальне буття, тобто буття окремої людини в суспільстві і в історичному процесі; б) буття суспільства. Про буття людини вже йшлося. Суспільству присвячено цілий розділ «Соціальна філософія».

23. Простір і час як форми існування світу (основні концепції та специфіка).

Світ не можна уявити поза простором і часом. Простір і час є невід’ємним атрибутом об’єктивного світу. Вони дають змогу відокремити кожну річ від іншої, конкретизувати універсальні зв’язки будь-якої речі або явища з усім світом.

Що таке простір? У повсякденні ми спостерігаємо, що частки та елементи матеріальних об’єктів певним чином розміщені одні відносно інших, утворюють деякі сталі конфігурації, виникають межі об’єкта стосовно навколишнього середовища. Існує своєрідна «упаковка» елементів об’єкта, що робить його протяжним. Крім того, кожний об’єкт межує з іншими об’єктами. Отже, філософське розуміння простору відображає всезагальну властивість матеріальних тіл мати протяжність, займати певне місце і розміщуватися одне біля одного.

Що таке час? Матеріальний світ складається з об’єктів, процесів, що відбуваються, проходять поетапно. В них можна виявити стадії, якісні стани, що змінюють один одного. Зміна цих стадій може характеризуватися певною повторюваністю. Різні стадії можуть мати різну тривалість. Порівняння тривалостей може бути основою для визначення кількісної міри, яка виражає швидкість протікання процесів, їх ритм, темп. Отже, філософське розуміння часу відображає всезагальну властивість матеріальних процесів протікати один за одним в певній послідовності, мати тривалість, розвиватися за етапами, стадіями.

У філософії існують дві основні концепції простору і часу:

– **субстанційна**, яка розглядає простір і час як особливі сутності, що існують самі по собі, незалежно від матеріальних об’єктів. Це немовби арена, на якій-знаходяться об’єкти і розгортаються процеси (І. Ньютон);

– **релятивістська** концепція, згідно з якою простір і час – це особливі відносини між об’єктами і процесами і поза ними зв’язки не існують (Г. Лейбніц).

Обидві концепції можуть бути як матеріалістичними, так і ідеалістичними. З позиції матеріалістичної релятивістської концепції простір і час розглядає діалектичний матеріалізм, згідно з яким простір і час вважаються об’єктивними, незалежними від людини і людства формами буття матерії, що рухається.

Немає абсолютного простору і часу, існуючих поза матерією, незаповнених змінами матеріальних тіл. Простір і час не лише нерозривно пов’язані з матерією. Вони нерозривні і відносно одне одного. Простір і час – це сторони одного і того ж явища. Тому доцільно користуватися поняттям просторово-часового континууму. Адже простір і час визначаються тими процесами, подіями, які в них виникають і існують. Світ є множиною або континуумом подій, що мають чотири виміри: три з них просторові, а

четвертий – час. Хоча час – це така ж координата, як і будь-яка з трьох просторових, але вона все-таки характеризує реальність з погляду її змін, а просторові координати характеризують співіснування її подій.

Нерозривність простору і часу між собою і з матерією підтверджується досягненнями науки ХХ ст. Зокрема, спеціальна теорія відносності (1905–1908 рр.; Г. Лоренц, А. Пуанкаре, А. Ейнштейн, Г. Мінковський) доводить **взаємозв'язок простору і часу**.

Загальна теорія відносності (1916 р., А. Ейнштейн) доводить зв'язок простору і часу з матерією. Вона свідчить, що простір і час визначаються конкретною природою, конкретними властивостями матеріальних процесів, що вони можуть змінюватися залежно від конкретних станів рухомої матерії. Так, при зростанні відносно швидкості руху (близької до швидкості світла) системи відліку, просторові інтервали скорочуються, а часові розтягуються. Зокрема, при польоті ракети буде спостерігатися її скорочення, а в ній уповільнюватися хід годинника, пульс космонавта та його мозкові ритми, обмін речовин в клітинах його тіла, тобто час в ракеті протікає повільніше, ніж часу спостерігача, що залишився на місці старту ракети.

Хоча простір і час перебувають у єдності, в макросвіті вони відносно відособлені, і тому в цьому випадку можна і потрібно розглядати їх окремо.

Оскільки простір і час взаємопов'язані із тією реальністю, яка існує і взаємодіє в них, властивості простору і часу можуть суттєво відрізнятися. Кожному структурному рівневі матерії відповідає специфічна форма простору і часу. Так, можемо спостерігати певні **особливості простору і часу в неживій та живій природі, в суспільстві**.

У неживій природі. У тих частинах макросвіту, коли можна абстрагуватися від викривлення простору-часу біля великих мас, що тяжіють, простір-час характеризується евклідовою геометрією.

У масштабах галактик та Метагалактики суттєву роль починає відігравати кривизна простору-часу (його відхилення від евклідової метрики), яка пов'язана зі взаємодією мас, що тяжіють. Характер кривизни простору Метагалактики залежить від середньої щільності в ній речовини та поля.

У живій природі. Тут особливості простору-часу проявляються вже на рівні білкових молекул у формі асиметрії, тобто порушення повної відповідності та розташування частин цілого відносно якогось центру.

Людина вимірює час, порівнюючи різні процеси з якимось одним процесом, що служить еталоном, зразком. Таким еталоном, наприклад, для порівняння тривалості доби є рух годинникової та хвилинної стрілок годинника. Один оберт по циферблату годинникової стрілки умовно людина називає «одна година».

Існує інтуїтивне відчуття часу. В людину немовби вміщено «біологічний годинник». Це пояснюється тим, що людина є закономірним результатом розвитку нашої галактики і тому може «відчувати» її ритми. Внутрішні органи людини працюють з різним ступенем інтенсивності в різний час доби. Так, між другою та четвертою годинами ночі посилюється робота печінки, очищується організм від отрути. В чотири години ночі всі органи знижують свою активність. Як наслідок в цей час частіше помирають хворі люди. Має свої ритми і людський мозок, знання яких необхідне для гігієни розумової праці.

Специфіка просторово-часових якостей в соціальних процесах. Якщо в неживій і біологічній формах матерії простір включає лише зв'язки предметів, то в соціальний простір входить також і ставлення людини до предметів, до місця свого проживання. Людина формувала сама (на відміну від тварини) свою особливу просторову сферу життєдіяльності: будувала помешкання, поселення, одомашнювала диких тварин тощо. Виникала «друга», «олюднена», природа. Відношення до неї і до «першої» природи входить в поняття **соціального простору**. Наприклад, поняття «Батьківщина» характеризує не лише певну територію, місце народження та проживання людини, а й її ставлення до цього місця, тобто любов до ландшафту, тугу, якщо людина змушена жити в іншому місці.

Соціальний час – це форма буття суспільства, яка відображає тривалість історичних процесів, їх зміни що відбуваються в ході діяльності людей. Соціальні процеси мають різну тривалість. Так, родоплемінне суспільство і перші цивілізації стародавнього світу нараховують декілька десятків тисяч років. Середньовічне суспільство – близько 1400 років, а сучасний спосіб життя нараховує біля 300 років.

Зміна етапів розвитку суспільства характеризується прискоренням темпів соціальних змін, що знайшло своє відображення в розумінні часу. Так, стародавні цивілізації сприймали час циклічно (повторюваність соціальних процесів). Християнство сприймало час як такий, що має спрямованість, вектор – від народження до Страшного суду.

Сьогодні «біг часу» значно випереджає рівень біологічного ритму людського тіла та фізіологічних процесів, що в ньому відбуваються. Прискорення ритму соціального життя негативно відбивається на здоров'ї людей.

24. Історичні типи філософських вчень про людину.

Питання про сутність людини, її походження, місце і роль у світі – одна з основних проблем філософської думки.

Античний образ людини космоцентричний. У стародавній грецькій філософії людина розглядається як частина космосу (єдиного надчасового «порядку» і «сутності» буття – природи). Це «малий світ», мікрокосм, який є відображенням і символом Всесвіту, макрокосмосу. Людина поєднує в собі всі основні елементи космосу і складається із тіла і душі, які є двома аспектами єдиної реальності (аристотелізм), або дві різні субстанції (платонізм).

Греки вважали, що людина мислить всім тілом, а тому, для того щоб добре мислити, треба вміти добре бігати, добре метати диск, добре стріляти із лука, добре боротися. Для них є природним (що досить дико для нас), щоб великий філософ одночасно міг бути олімпійським чемпіоном.

Якщо античний образ людини космоцентричний, то **середньовічний** – теоцентричний. У Середньовіччі біблійне уявлення про людину як образ і подобу Бога, поєднується зі вченням про поєднання божественної і людської природи в особі Христа і можливості, внаслідок цього, внутрішнього залучення кожної людини до Божої благодаті. Людина не вірить в себе, тому що її сприйняття та вчинки легко спотворюються пристрастями. Людина вірить у Бога, її очі звернені до потойбічного світу, який є істинно духовним світом. Поцейбічний світ розглядається як момент руху людини до Бога. Життєвий шлях є втіленням гріха і печалі.

Тут протиставлені один одному безсмертна душа і смертна плоть людини. Турбуватися, в першу чергу, треба про спасіння душі та розвиток чеснот, зокрема вдаючись до аскетизму (самовдосконалення через боротьбу з пристрастями та розвиток чеснот). Велике значення надається Божественному промислу, прояву Божої волі в усіх подіях у світі. Вважається, що істинне знання відкривається людині в одкровенні.

У період **Відродження та Нового часу** зростає пафос гуманізму, антропоцентризму, автономії (самостійності) людини, її безмежних творчих можливостей (П. дела Мірандола та ін.). Характерними в цей час є думки французького філософа Р. Декарта про людину. Сутність його відкриття – «людина є мисляча річ». Мислення – це єдине достовірне свідчення людського існування (Декарт: «Мислю, отже існую»). Отже, саме в розумі, мисленні вбачається специфічна особливість людини, її сутність. Декартівський дуалізм душі і тіла значною мірою визначав у подальшому характер антропологічної проблематики. При цьому тіло розглядалося як автомат, машина, однакова у людини і тварин (Ж. Ламетрі: «Людина – машина»), а душа ототожнювалася зі свідомістю (Б. Франклін визначає людину як «тварину, що виробляє знаряддя»).

Німецька класична філософія характеризується розмаїтістю відповідей відносно сутності людини. І. Кант вважає, що питання: «Що таке Людина?» – це основне питання філософії. На його думку, людина – це істота, яка належить двом різним світам – природній необхідності й моральній свободі (дуалістичний підхід). Кант розділяє антропологію в «фізіологічному» і «прагматичному» плані. Перша досліджує те «...що робить з людини природа...», друга – те, що людина як вільна діяльна істота «робить або може і повинна робити з себе сама». Г. Гегель розвиває ідею історичності людського існування. В цілому, для німецької класичної філософії визначальним є уявлення про людину як про суб'єкт духовної діяльності, що створює світ культури, є носієм загальнозначущої свідомості, всезагального ідеального начала – духу, розуму. Л. Фейербах, критикуючи ці ідеї німецького ідеалізму, здійснює антропологічну переорієнтацію філософії. Він ставить у центр людину, розуміючи її насамперед як чуттєво-тілесну істоту.

Прихильники **іраціоналістичної концепції XIX ст.** вважають, що домінуючим у людини є позамислительні здібності та сили – почуття, воля тощо. Згідно з Ф. Ніцше, людина визначається грою життєвих сил і потягів, волею до влади, а не свідомістю і розумом. С. К'єркегор висуває на перший план стрибок віри, вольовий акт, за допомогою якого людина співвідносить себе з Богом, вибір, завдяки якому індивід, природна істота стає особистістю, тобто буттям духовним, самовизначальним.

В *екзистенціалізмі* та персоналізмі проблема особистості є центральною в концепції людини. Представники цих течій стверджують, що людину не можна зводити до якої-небудь «сутності» (біологічної, психологічної, соціальної, духовної). В екзистенціалізмі і персоналізмі заперечується соціальна природа особистості, розділяються і протиставляються поняття індивідуальності (як частки природного і соціального цілого) й особистості (як неповторного духовного самовизначення).

Ідеї філософії життя (персоналізм, екзистенціалізм, структуралізм та інші) стали основою для виникнення *філософської антропології*. Остання характеризується спробою створити цілісне поняття про людину шляхом використання і переробки розмаїтих предметних знань про людину, які були отримані окремими конкретними науками в кінці XIX – на початку XX ст. – біологією, психологією, соціологією, етнографією тощо. Центром уваги філософської антропології є сутнісна відмінність у способі існування людини і тварин. Цю відмінність Макс Шелер вбачає у здатності людини уникати тиску біологічних потреб, в «дистанції» її відносно навколишнього середовища. Арнольд Гелен вважає, що відмінністю людини від тварин є елементарні, але специфічно людські, комбінації сприйняття і руху, сенсомоторних процесів, визначальною рисою людини вбачає її діяльність.

Марксист розглядають людину як суспільну істоту, яка є вищим ступенем розвитку живих організмів на Землі, здатна виробляти знаряддя праці, використовуючи їх у своєму впливові на навколишній світ і володіє членороздільною мовою, свідомістю і світоглядом. Людина – це суб'єкт праці, думки, відчуттів, волі, переконань і спілкування. Головне в сутності людини – здатність свідомо перетворювати дійсність за допомогою штучно створених знарядь. Людина, згідно з марксизмом, є єдністю природного і соціального, фізичного і духовного, спадкоємного і життєво набутого.

Марксист

25. Свідомість і самосвідомість (важливі риси, характерні властивості, особливості формування).

Свідомість має бути програмою, що управляє людською діяльністю, а також внутрішнім життям людини. Такі умови забезпечуються завдяки певним характерним рисам, властивим свідомості та функціям, які вона виконує.

Однією з важливих рис свідомості є її *універсальність*. Це означає, що у свідомості можуть відображатися будь-які властивості предметів, що так чи інакше залучаються до діяльності. Це відбувається тому, що праця і спілкування «змушують» предмети подати себе багатогранно в думках людини. Відомий приклад: орел бачить набагато далі, ніж бачить людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла.

Свідомості властива *об'єктивність*. Тобто свідомість відображає предмети такими, якими вони є в дійсності. Тварина бачить у предметі лише об'єкт потреби або небезпеки. Людина бачить речі незалежно від тієї чи іншої потреби.

Для свідомості характерний нерозривний *зв'язок із мовою*. Мова виконує важливі функції: 1) збереження знань (аккумулятивна функція); 2) зв'язок між людьми, передача досвіду (комунікативна функція); 3) засіб вираження думки, знань (експресивна функція).

Свідомість містить чітко виражене цілеспрямоване відображення дійсності. Їй властиве цілепокладання. Перед тим, як щось зробити, людина створює ідеальний проект майбутнього результату і розробляє план дій. Матеріальне виробництво продукує речі, предмети. Духовне – їх проекти.

Людина активно ставиться до дійсності. Вона оцінює ситуацію, фіксує своє ставлення до дійсності, виділяє себе як суб'єкта такого ставлення. Активне ставлення до дійсності – характерна риса свідомості як специфічної форми відображення. *Активність* як невід'ємна риса свідомості тісно пов'язана з такою властивістю свідомості, як творчість. Адже універсальне й об'єктивне відображення дійсності передбачає не просто активне ставлення до неї, а творчо-активне, тобто перетворювальне, а не руйнівне ставлення. Людина прагне створювати нове. А для цього потрібні нові ідеї, конструктивне зображення того, чого реально ще немає, але може бути створено відповідно пізнаним об'єктивним законам цієї реальності.

Вже зазначалося, що людина активно ставиться до дійсності. Активність передбачає оцінювання не лише ситуації навколишньої дійсності, а й аналіз носія свідомості, тобто людини, виділення суб'єктом самого себе як носія певної активної позиції відносно світу. Все це проявляється в самосвідомості. Отже,

самосвідомість – це виділення себе, ставлення до себе оцінювання своїх можливостей, які є необхідною складовою будь-якої свідомості.

Формування самосвідомості має певні ступені та форми. Перший ступінь – **самопочуття**. Самопочуття – це елементарне усвідомлення свого тіла та його гармонійне поєднання зі світом оточуючих речей та людей. Щоб правильно орієнтуватися в світі речей, необхідно насамперед усвідомлювати, виділяти ті зміни, які відбуваються з тілом людини на відміну від того, що відбувається у зовнішньому світі. Якби цього і не відбувалося, то людина не змогла б розрізнити процеси, що відбуваються в самій дійсності від суб'єктивних процесів. Наприклад, людина не змогла б зрозуміти, чи предмет наближається чи віддаляється від неї.

Усвідомлення себе як такого, що належить до тієї чи іншої спільності людей, тієї чи іншої культури і соціальної групи – є більш високим рівнем самосвідомості. Виникнення свідомості «Я» як зовсім особливого утворення, схожого на «Я» інших людей і разом із тим у чомусь унікального, неповторного – це найвищий рівень розвитку самосвідомості. Завдяки йому людина може здійснювати вільні дії і нести за них відповідальність, що в свою чергу вимагає самоконтролю та оцінювання своїх дій.

У поняття самосвідомості входить, як уже говорилося, також **самооцінка, самоконтроль**. Самосвідомість передбачає співставлення себе з певним ідеалом «Я», що формується і вибирається самою людиною. Людина порівнює себе з цим ідеалом, самооцінює і, як наслідок, виникає відчуття задоволення чи незадоволення собою. Самооцінка і самоконтроль можливі лише за наявності такого «дзеркала», як колектив інших людей. У цьому «дзеркалі» людина бачить саму себе, і з його допомогою вона починає ставитися до себе, як до людини, тобто виробляє форми самосвідомості. Самосвідомість формується в процесі колективної практичної діяльності і міжлюдських взаємовідносин, а не в результаті внутрішніх потреб ізольованої свідомості.

Об'єктом вивчення людини може бути сама свідомість. У цьому випадку ми говоримо про рефлексію. **Рефлексія** – це така форма самосвідомості, коли ті чи інші явища свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта.

Рефлексія не обмежується лише усвідомленням, аналізом того, що є в людині, а й одночасно переобробляє саму людину, спричиняє перехід за межі того рівня розвитку особистості, якого було досягнуто.

Людина аналізує себе в світі певного ідеалу особистості, порівнює себе з ним, прагне досягти цього ідеалу. Вона немовби прагне «обґрунтувати» себе, закріпити системи своїх власних орієнтирів. Але свій образ, який формує людина, не завжди відповідає (адекватний) реальній людині та її свідомості. Адже людина здатна помилятися. Тому те, наскільки правильно людина «розуміє» себе, адекватно «подає» себе, можуть визначити оточуючі її люди.

26. Чуттєве і раціональне пізнання (проблема єдності та основні форми).

Питання про шляхи пізнання істини давно цікавить філософію. Але це питання виявилось досить складним.

У XVII–XVIII ст., коли в філософії на перший план виступили проблеми теорії пізнання, філософи у своїх поглядах розділились на емпіриків і раціоналістів.

Емпірики стверджували, що чуттєвий досвід людини є єдиним джерелом пізнання. Але вони недооцінювали значення теоретичного, абстрактного, раціонального мислення і вважали, що вирішальними в пізнанні є показники наших чуттів (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Дідро та інші).

Раціоналісти, на противагу емпірикам, вирішальним джерелом істинного знання визнають розум. Для раціоналізму характерна абсолютизація мислення, відрив абстрактного мислення від чуттєвого досвіду. Раціоналісти стверджують, що наукове розуміння світу можна створити власне умоглядним шляхом, без будь-якої допомоги чуттєвого досвіду, незалежно від нього (Б. Спіноза, Р. Декарт, Г. Лейбніц та інші).

Процес пізнання слід розуміти як **єдність чуттєвого і раціонального**. Але цю єдність не слід розуміти як поділ людського пізнання на два ступеня: чуттєвий та раціональний. Почуття та мислення в людському пізнанні не є двома ступенями, роз'єднаними часовим інтервалом: спочатку людина пізнає чуттями без допомоги розуму, а потім – розумом без чуттів.

Чуттєве і раціональне не два ступеня, а два моменти, з яких складається знання про зовнішній світ.

Єдність чуттєвого і раціонального в процесі пізнання означає не проходження одного за другим, а обов'язкову участь того й іншого в нашому пізнанні. На якому рівні не знаходилося б наше знання, воно завжди є єдністю чуттєвого і раціонального.

Навіть тоді, коли ми просто спостерігаємо явище дійсності, ми мислимо, переводимо результати наших спостережень на мову думок. Тобто, весь процес пізнання є взаємозв'язком і взаємовпливом чуттєвого і раціонального.

Про чуттєвий та раціональний ступені пізнання є сенс говорити в генетичному, а не в логічному плані. Пізнання здійснюється на основі суспільної практики людини, йде від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього – знову до практики.

Таким чином, першим моментом пізнання є живе споглядання або **чуттєве пізнання** – відчуття, сприйняття, уявлення. Саме з живого споглядання, і насамперед з відчуттів, починається пізнання об'єктів дійсності. Живий організм не може існувати без зв'язку з навколишнім середовищем. Формою цього зв'язку із зовнішнім світом є відчуття.

Відчуття – перетворення енергії зовнішнього подразнення у свідомості. Впливаючи на органи чуття, предмети і явища зовнішнього світу збуджують нервову систему. Органи чуття (їх є п'ять: зір, слух, смак, нюх, дотик) – це щупальці мозку, звернені в зовнішній світ, це канали, по яких зовнішній світ проникає в нашу свідомість. Без відчуттів за допомогою органів чуття ніяке знання про зовнішній світ неможливе (незрячі від народження нічого не знають про світло, колір; глухі від народження не можуть мати знань про музику, взагалі про звуки).

Межі чуттєвого знання безмежно розширюються завдяки розвиткові науки та техніки, застосування людиною різних технічних засобів, спеціальних приладів та апаратів (наприклад, телескоп, мікроскоп, компас, сейсмограф, штучні супутники Землі, космічні ракети, синхрофазотрони тощо).

Відчуття як результат дії матеріального світу на наші органи чуття є адекватним відображенням зовнішнього світу, копією, знімком, суб'єктивним образом об'єктивних речей. Образ (відчуття) є суб'єктивним, ідеальним тому, що він існує лише в свідомості, є функцією нервової системи людини, а його носієм є людина, суб'єкт.

Не дивлячись на всю суб'єктивність, чуттєвий образ правильно відтворює дійсність. Між образами (відчуттями) і предметами зовнішнього світу є подібність, збіг. (Маркс: ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересаджене в свідомість людини і перетворене в ній.)

Різниця між предметом і образом полягає в тому, що образ є вторинним відносно предмета, є відображення предмета в свідомості людини. Цей образ не можна ототожнювати з простим фотознімком, тому що фотознімок – зображення нерухоме, а образ є відображенням об'єктивного світу в його русі, розвитку, зміні.

Відчуття – означає відображення в мозкові окремих властивостей предметів та явищ об'єктивного світу, що безпосередньо діють на наші органи чуттів. Фізичні, хімічні та інші об'єктивні властивості предметів відображаються в свідомості як відчуття: колір та його відтінки (за допомогою очей); твердість, гладкість, шершавість (за допомогою дотику); голосність, висота, тембр звуку (за допомогою слуху); запах (за допомогою нюху); солоне, кисле, солодке, гірке (за допомогою смаку) тощо.

Більш високим ступенем пізнання порівняно із відчуттям є **сприйняття**. На відміну від відчуття, яке є відображенням окремих властивостей чи сторін предметів, сприйняття є відображенням предмета, який діє в певний момент на органи чуття в цілому.

У сприйняття і відчуття є спільна риса: вони виникають внаслідок безпосереднього впливу предметів на органи чуття.

Сприйняття не можна відривати від відчуттів, адже воно виникає на ґрунті відчуттів, які є результатом певного впливу предметів на органи чуття людини. Разом із тим сприйняття не можна зводити до простої механічної суми відчуттів.

Сприйняття – це якісно новий ступінь у пізнанні, це образ предмета в цілому, який не зводиться до суми властивостей та сторін. Наше сприйняття є цілісним образом, в ньому відчуття форми, кольору, величини та інших властивостей перебувають в органічній єдності, перероблені й об'єднані в єдине ціле. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що процес сприйняття пов'язаний з діяльністю всієї кори головного мозку, а не лише центрів зору, слуху, нюху дотику, смаку.

Сприйняття, поряд із відчуттям, належить до чуттєвого ступеня пізнання. Воно означає відображення в нашій свідомості лише окремого матеріального предмета, є зображенням, знімком, образом конкретного певного предмета, тобто відчуття і сприйняття – це предметне мислення.

Перехідним ступенем від живого споглядання у формі відчуттів та сприйняття до абстрактного (раціонального) мислення, середньою ланкою, в якій готується перехід від одиничного, окремого до загального – є **уявлення**.

Уявлення – це конкретні образи таких предметів чи явищ, які в певний момент не викликають у нас відчуттів, але які раніше діяли на органи чуттів.

Уявлення виникають із чуттєвих сприйняття, їх основою є минулий досвід людини, її попередні відчуття і сприйняття.

В уявленні, яке є простішою формою узагальнення чуттєвих даних, висуваються на перший план більш узагальнені образи дійсності, деякі суттєві, постійні риси схожих предметів і явищ. Уявляючи одиничний предмет, подібний до інших, наприклад, раніше бачену сосну, людина може відволікатися від конкретної ситуації місця і часу, тобто тут на перший план можуть виступати навіть загальні, типові риси, властиві загальній групі сосен, сосні взагалі: форма стовбура, крони, хвої тощо. Тут намічається перехід від живого споглядання певної конкретної сосни до узагальненого відображення в свідомості людини цілого виду дерев з властивими йому загальними ознаками. Уявлення пов'язане з пам'яттю.

Процес пізнання об'єктивного світу не обмежується живим (чуттєвим) спогляданням. Від живого споглядання процес пізнання йде до раціонального (абстрактного) мислення, яке розширює та поглиблює наші знання про оточуючий нас матеріальний світ.

Як вже зазначалося, чуттєве та раціональне нерозривно пов'язані одне з одним, є складовими моментами єдиного процесу відображення природи в свідомості людини.

Раціональне в пізнанні дає людині можливість при вивченні явищ розкривати їх сутність, пояснювати внутрішній зв'язок, закон їх існування та розвитку. Об'єктивна дійсність постає перед людиною в безкінечному розмаїтті окремих предметів та явищ. У процесі пізнання людина йде від цих явищ до їх сутності, від одиничного до загального, від чуттєво-сприйнятливості до раціонально-пізнаваного, від конкретного до абстрактного.

При цьому пізнання загального, суттєвого, внутрішньої закономірності можливе лише шляхом відволікання від конкретно-чуттєвих речей (предметів), їх особливостей шляхом абстрагування суттєвого від несуттєвого, загального від часткового.

Основними формами абстрактного мислення є поняття, судження, умовивід.

Поняття – це така форма людського мислення, в якій відображаються загальні, найбільш суттєві ознаки предметів, явищ об'єктивної дійсності, їх внутрішні, вирішальні зв'язки і закони.

Поняття – результат узагальнення емпіричного знання, чуттєвих даних, досвіду. Ці чуттєві дані, необхідні для формування понять, надають відчуття, сприйняття та уявлення. В процесі формування понять людина відволікається, абстрагується від усього випадкового, індивідуального, несуттєвого, з'ясовує суттєве, основне, вирішальне, головні властивості, ознаки предметів, явищ.

Поняття як і відчуття, сприйняття та уявлення, є суб'єктивним образом об'єктивного світу, але цей образ, на відміну від живого споглядання не є наочним образом одиничного предмета. Це розумовий (раціональний) образ звільнений від конкретних чуттєвих предметів, він поєднує в собі різноманітність, є єдністю цієї різноманітності.

Поняття формуються за допомогою суджень. Щоб склалось поняття, люди уважно вивчають предмети і явища, виявляють у них наявність чи відсутність тих чи інших ознак.

Судження – це форма думки, в якій відображається наявність чи відсутність у предметів і явищ яких-небудь ознак і зв'язків. У судженнях виражається зв'язок між поняттями, розкривається їх зміст дається визначення. Власне, зв'язок між поняттями виражається в судженнях, а самі поняття є наслідком діяльності мислення в формі суджень, їх системи. Будучи формою виразу змісту понять, окреме судження не може повною мірою розкрити цей зміст. Формою всебічного розкриття змісту понять може бути лише система суджень, що виражає їх необхідний і закономірний зв'язок, тобто умовивід.

Умовивід – це така форма мислення, коли з одного чи кількох суджень виводиться нове судження, в якому міститься нове знання про предмети та явища.

Перехід до нового знання в умовиводі здійснюється не лише шляхом звернення до даних чуттєвого досвіду, а опосередковано, на основі логіки розвитку самого знання, його власного змісту. Наприклад: «Всі рідини пружні, вода – рідина». Робиться умовивід: «вода – пружна».

За характером одержання нового знання умовиводи поділяються на такі основні види:

- індуктивні – виведення із суджень менш загального характеру знання більш загального за змістом;
- дедуктивні – виведення із суджень більш загального характеру знання менш загального за змістом;

– умовиводи за аналогією – умовиводи, в ході яких на основі подібності чи відмінності деяких точно виявлених властивостей ряду об'єктів доходять висновку про подібність чи відмінність інших властивостей цих об'єктів.

27. Основні методи наукового пізнання (емпіричний і теоретичний рівні)

Розділ філософії пізнання, який займається вивченням методів пізнання, називається методологією. Метод (грець. μέθοδος) – спосіб дії, сукупність заходів для досягнення певної мети, вирішення проблем або задач.

На кожному з рівнів наукового пізнання застосовуються свої методи. Так, на **емпіричному** рівні використовуються такі основні методи, як спостереження, експеримент, опис, вимірювання, моделювання. На **теоретичному** рівні – аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, ідеалізація, історичний та логічний методи тощо.

Спостереження – це планомірне і цілеспрямоване сприйняття предметів і явищ, їх властивостей і зв'язків в природних умовах або в умовах експерименту з метою пізнання об'єкта, що досліджується.

Основні функції спостереження такі:

- фіксація та реєстрація фактів;
- попередня класифікація фактів, вже зафіксованих на основі певних принципів, сформульованих на основі існуючих теорій;
- порівнювання зафіксованих фактів.

З ускладненням наукового пізнання дедалі більшої ваги набувають мета, план, теоретичні установки, осмислення результатів. Внаслідок цього зростає роль теоретичного мислення у спостереженні.

Особливо складним є спостереження в суспільних науках, де його результати значною мірою залежать від світоглядно-методологічних установок спостерігача, його ставлення до об'єкта.

Метод спостереження є обмеженим методом, тому що з його допомогою можна лише зафіксувати певні властивості і зв'язки об'єкта, але неможливо розкрити їх сутність, природу, тенденції розвитку. Всебічне спостереження об'єкта є основою для експерименту.

Експеримент – це дослідження будь-яких явищ шляхом активного впливу на них за допомогою створення нових умов, відповідних меті дослідження, або шляхом зміни проходження процесу в певному напрямку.

На відміну від простого спостереження, яке не передбачає активного впливу на об'єкт, експеримент – це активне вторгнення дослідника в природні явища, в хід процесів, що вивчаються. Експеримент – це такий вид практики, в якому практична дія органічно поєднується з теоретичною роботою думки.

Значення експерименту полягає не лише в тому, що за його допомогою наука пояснює явища матеріального світу, а й у тому, що наука, спираючись на експеримент, безпосередньо оволодіває тими чи іншими досліджуваними явищами. Тому експеримент служить одним із головних засобів зв'язку науки з виробництвом. Адже він дає змогу здійснити перевірку правильності наукових висновків і відкриттів, нових закономірностей. Експеримент служить засобом дослідження та винаходу нових приладів, машин, матеріалів і процесів у промисловому виробництві, необхідним етапом практичного випробування нових науково-технічних відкриттів.

Експеримент широко застосовується не лише в природничих науках, а й у соціальній практиці, де він відіграє важливу роль у пізнанні та управлінні суспільними процесами.

Експеримент має свої специфічні особливості порівняно з іншими методами:

- експеримент дає можливість досліджувати об'єкти в так званому чистому вигляді;
- експеримент дає змогу досліджувати властивості об'єктів в екстремальних умовах, що сприяє більш глибокому проникненню в їх сутність;
- важливою перевагою експерименту є його повторюваність, завдяки чому в науковому пізнанні цей метод набуває особливого значення і цінності.

Опис – це зазначення ознак предмета або явища як суттєвих, так і несуттєвих. Опис, як правило, застосовується відносно одиничних, індивідуальних об'єктів для більш повного ознайомлення з ними. Його метою є дати найбільш повні відомості про об'єкт.

Вимірювання – це певна система фіксації та реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних приладів та апаратів. За допомогою вимірювання визначається відношення однієї кількісної характеристики об'єкта до іншої, однорідної з нею, прийнятої

за одиницю вимірювання. Основними функціями методу вимірювання є, по-перше, фіксація кількісних характеристик об'єкта; по-друге, класифікація та порівняння результатів вимірювання.

Моделювання – це вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення та дослідження його копії (моделі), яка за своїми властивостями певною мірою відтворює властивості об'єкта, що досліджується.

Моделювання використовується тоді, коли безпосереднє вивчення об'єктів з деяких причин неможливе, ускладнене чи недоцільне. Розрізняють два основних види моделювання: фізичне і математичне. На сучасному етапі розвитку наукового пізнання особливо велика роль відводиться комп'ютерному моделюванню. Комп'ютер, який функціонує за спеціальною програмою, здатний моделювати найрізноманітніші реальні процеси: коливання ринкових цін, орбіти космічних кораблів, демографічні процеси, інші кількісні параметри розвитку природи, суспільства, окремої людини.

Аналіз – це розчленування предмета на його складові (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою їх всебічного вивчення.

Синтез – це об'єднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета в єдине ціле.

Аналіз і синтез діалектично суперечливі та взаємообумовлені методи пізнання. Пізнання предмета в його конкретній цілісності передбачає попереднє розчленування його на складові і розгляд кожної з них. Це завдання виконує аналіз. Він дає можливість виділити суттєве, те, що становить основу зв'язку всіх сторін досліджуваного об'єкта. Тобто, діалектичний аналіз є засобом проникнення в сутність речей. Але, відіграючи важливу роль у пізнанні, аналіз не дає знання конкретного, знання об'єкта як єдності різноманітного, єдності різних визначень. Це завдання виконує синтез. Отже, аналіз і синтез органічно взаємопов'язані і взаємообумовлюють один одного на кожному етапі процесу теоретичного пізнання.

Абстрагування – це метод відволікання від деяких властивостей та відношень об'єкта й, одночасно, зосередження основної уваги на тих, які є безпосереднім предметом наукового дослідження. Абстрагування сприяє проникненню пізнання у сутність явищ, руху пізнання від явища до сутності. Зрозуміло, що абстрагування розчленовує, огрублює, схематизує цілісну рухому дійсність. Однак саме це і дає змогу більш глибоко вивчити окремі сторони предмета «в чистому вигляді». А отже, і проникнути у їхню сутність.

Узагальнення – це метод наукового пізнання, який фіксує загальні ознаки та властивості певної групи об'єктів, здійснює перехід від одиничного до особливого та загального, від менш загального до більш загального.

У процесі пізнання нерідко доводиться, спираючись на вже існуючі знання, робити висновки, які є новим знанням про невідоме. Це здійснюється за допомогою таких методів, як індукція і дедукція.

Індукція – це такий метод наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. Це спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези. В реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, органічно пов'язана з нею.

Дедукція – це метод пізнання, коли на основі загального принципу логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне знання про окреме. За допомогою цього методу окреме пізнається на основі знання загальних закономірностей.

Ідеалізація – це спосіб логічного моделювання завдяки якому створюються ідеалізовані об'єкти. Ідеалізація спрямована на процеси мислимої побудови можливих об'єктів. Результати ідеалізації – не довольні. У граничному випадку вони відповідають окремим реальним властивостям об'єктів або допускають інтерпретацію їх, виходячи з даних емпіричного рівня наукового пізнання. Ідеалізація пов'язана з «мисленням експериментом», внаслідок якого з гіпотетичного мінімуму деяких ознак поведінки об'єктів відкриваються чи узагальнюються закони їх функціонування. Межі ефективності ідеалізації визначаються практикою.

Історичний і логічний методи органічно поєднані. Історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта, реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями. Це певний спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності.

Логічний метод – це спосіб, за допомогою якого мислення відтворює реальний історичний процес у його теоретичній формі, в системі понять.

Завданням історичного дослідження є розкриття конкретних умов розвитку тих чи інших явищ. Завданням логічного дослідження є розкриття ролі, яку окремі елементи системи відіграють у складі розвитку цілого.

28. Основні форми пізнання (ідея, проблема, гіпотеза, теорія та ін.).

Основними структурними елементами теоретичного пізнання як вищої і найбільш розвиненої форми пізнання є ідея, проблема, гіпотеза, теорія. Разом з тим, вони виступають як «вузлові моменти» побудови і розвитку знання на теоретичному рівні.

Ідея. У загальній формі можна сказати, що ідея – це єдність відображення дійсності і цільового устремління. Тобто це думка, що осягає явища, процеси об'єктивної реальності і одночасно формує мету, прогнозує подальший хід пізнання та практичного перетворення світу.

У науковому пізнанні ідея набуває важливого значення. По-перше, вона підсумовує досвід попереднього розвитку знання в певній галузі науки. По-друге, слугує основою для узагальнення, об'єднання знання в цілісну систему. По-третє, формує конкретні принципи та шляхи подальшого розв'язання проблем, що виникають перед науковим пізнанням.

Проблема – це форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнано людиною, але треба пізнати. Іншими словами, це знання про незнання, питання, яке виникає в процесі пізнання і вимагає відповіді. Разом із тим, проблема – це процес, а не застигла форма знання. Процес, який включає два основних моменти або етапи розвитку пізнання: постановку і вирішення.

Проблема як знання про незнання відображає негативний момент проблемної ситуації, який свідчить про обмеженість пізнавальних та практичних можливостей суб'єкта на певному етапі розвитку пізнання. Але вона є одночасно також засобом і методом пошуку нових знань. Самі проблеми виникають або як наслідок зіткнення теорії зі спостереженням, або як результат протиріч в певній теорії.

Слід відрізняти наукові проблеми від ненаукових, псевдопроблем (наприклад, проблема створення вічного двигуна). Поряд із науковими проблемами існують і практичні проблеми.

Вирішення якої-небудь конкретної проблеми є суттєвим моментом розвитку знання, в ході якого виникають нові проблеми, а також висуваються ті чи інші концептуальні ідеї, в тому числі і гіпотези.

Гіпотеза – це наукове припущення про причину яких-небудь явищ, істинність яких за сучасного стану пізнання і виробництва не може бути перевірена і доведена. Наприклад, гіпотези про походження Сонячної системи.

Гіпотеза завжди висувається в процесі розвитку пізнання для вирішення певної проблеми з метою пояснення нових експериментальних даних або усунення протиріч теорії з негативними результатами експериментів. Оскільки гіпотетичне знання має ймовірний, а не достовірний характер, то воно вимагає перевірки, обґрунтування. В процесі доказу висунутих гіпотез одні з них стають істинною теорією, інші відозмінюються, уточнюються і конкретизуються, треті відкидаються, перетворюються в оману, якщо перевірка дає негативний результат.

Висунення нової гіпотези, як правило, спирається на результати перевірки старої, навіть у тому випадку, коли ці результати були негативними. Більш того, заміна будь-якої гіпотези іншою, більш підходящою, зовсім не означає, що попередня гіпотеза була абсолютно хибною і некорисною на певному етапі наукового пізнання. Формування гіпотези в кінцевому підсумку виявляється необхідним історичним і логічним етапом становлення іншої, нової гіпотези. Так, шлях становлення і розвитку гіпотез пройшли і відкритий Менделєєвим періодичний закон, і теорія Дарвіна тощо.

Перевірена і доведена гіпотеза переходить у розряд достовірних істин і стає науковою теорією.

Теорія – це вища форма наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки певної сфери дійсності. В широкому розумінні – це комплекс уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення якого-небудь явища.

Будь-яка теорія – це цілісна система істинного знання, система, що розвивається і яка має складну структуру та виконує ряд функцій.

Основні структурні елементи теорії:

- вихідні основи, тобто фундаментальні поняття, принципи, закони, аксіоми тощо;
- сукупність законів та тверджень, виведених з певної теорії відповідно до певних принципів;
- ідеалізований об'єкт, тобто абстрактна модель суттєвих властивостей і зв'язків предметів, що вивчаються (наприклад, «ідеальний газ», «абсолютно чорне тіло» тощо);
- логіка теорії, спрямована на пояснення структури і зміну знання.

Найважливішим базовим структурним елементом теорії є закон. Тому теорію можна розглядати як систему законів, які виражають сутність досліджуваного об'єкта.

Основні функції теорії:

- синтетична функція – об'єднання окремих достовірних знань в єдину, цілісну систему;

- пояснювальна функція – виявлення причинних залежностей, зв'язків певного явища, суттєвих характеристик його походження та розвитку тощо;
- методологічна функція, тобто на основі теорії формуються різні методи, способи й прийоми дослідницької діяльності;
- передбачувальна функція – на основі теоретичних уявлень про стан відомих явищ робляться висновки про існування невідомих раніше фактів, об'єктів або їх властивостей, зв'язків між явищами і так далі. Передбачення про майбутній стан явищ називають науковим передбаченням;
- практична функція – кінцевим призначенням будь-якої теорії є втілення її в практику, перетворення реальної дійсності, враховуючи інтереси людини.

29. Поняття суспільства та основні підходи до його розуміння.

Надзвичайна складність, багатофакторність та високий динамізм соціальної реальності створюють для суспільствознавців значні труднощі відносно пізнання сутності суспільства та його законів. Англійський фізик і соціолог Джон Бернал говорив: «Наука про суспільство – найскладніша з усіх наук. Суспільство зазнає впливу різноманітних факторів, воно надто рухливе, динамічне...». Прихильники теорії факторів (Р. Арон, М. Вебер, М. Ковалевський, У. Ростоу та інші) закликають відмовитися від пошуку законів розвитку суспільства й обмежитися лише описом фактів, зіставленням їх між собою.

Проте суспільство не може бути зведене до простої суми факторів, навіть до їх взаємодії. Одні з них є визначальними, інші – похідними, одні – матеріальні, інші – ідеальні, одні вважаються об'єктивними, інші – суб'єктивними.

Що ж таке суспільство? **Суспільство** – це форма життєдіяльності людей, спосіб їх соціальної організації. Це система, що розвивається на основі об'єктивних соціальних законів. Як тотожне використовується поняття «соціум». Соціум – це система суспільного співжиття людей. Соціум походить від латинського слова «соціо», що означає з'єднати, поєднати, розпочинати спільну працю. Звідси, первинне значення поняття «суспільство», що означає спільність, союз, співпраця.

Суспільство як сукупність всіх соціальних процесів вивчається багатьма суспільними дисциплінами: соціологією, антропологією, психологією, етнографією, мовознавством тощо. Соціальна філософія, що базується на принципі антропоцентризму, досліджує стан суспільства як цілісної системи, всезагальні закони та рушійні сили його функціонування та розвитку, його взаємозв'язок з природним середовищем, навколишнім світом в цілому.

Суспільство як соціальна реальність має **характерні риси**:

По-перше, це специфічна системна організація, що відрізняється від інших матеріальних систем особливою структурною базою, яка поєднує в собі матеріальне і духовне виробництво, різні форми суспільних відносин, соціальну структуру, політичні інститути тощо.

По-друге, суспільство володіє особливим механізмом передачі інформації і способом успадкування.

По-третє, головною відмінністю соціальної матерії від інших її форм руху є те, що вона поєднує в собі не лише матеріальні, а й духовні процеси, свідомість.

Характеристика структури суспільства передбачає не лише виявлення його елементів, а й визначення місця і ролі кожного з цих елементів у його функціонуванні і розвитку. Так, основними **факторами життєдіяльності суспільства** є матеріально-виробничий, соціальний, політико-управлінський і духовний.

При взаємодії названих сторін суспільного життя важливою в соціальному процесі є матеріально-виробнича або економічна сторона, тобто виробництво, розподіл, обмін та споживання різних предметів та послуг. Матеріальне виробництво створює умови для життєдіяльності людей. Воно завжди має суспільний характер і визначає взаємодію людей у процесі їх впливу на природу, перетворення матеріалу природи в предмети, які б задовольняли потреби людини.

Проте в життєдіяльності людей не менш значну роль відіграє духовна сфера. Адже залежно від того, на якому рівні розуміння – свідомому чи несвідомому – людина здійснює свою діяльність, залежать її результати. Суспільне життя – це нерозривна єдність матеріального і духовного, їх взаємодія і переходи одне в одне.

Суспільство – це система, що постійно розвивається. У своєму розвитку воно послідовно проходило певні закономірні етапи, які в соціальній науці фіксуються в цивілізаційних критеріях. Кожний новий етап цивілізаційного процесу характеризувався освоєнням більш високих технологій ускладненням

соціальної структури, більш широким масштабом взаємодії з навколишнім середовищем певними формами колективної суспільної діяльності. Але головними показниками в розвитку суспільства завжди були:

- характер суспільних відносин;
- рівень духовності людського фактора;
- рівень демократичності соціальних структур.

Характерними рисами сучасного суспільства є:

- глобальні масштаби виробництва (матеріального і духовного);
- інформаційно-технологічний спосіб відтворення всієї системи суспільних відносин;
- утвердження демократичних форм життєдіяльності;
- випереджаючий розвиток науки і духовної культури загалом відносно всіх інших сторін сучасного суспільства.

Вчення про суспільство як складова філософії пройшло довгий і складний шлях розвитку. Можна виділити три основних підходи до пояснення сутності зв'язків та закономірностей розвитку суспільства.

Натуралістичний підхід зводиться до твердження, що людське суспільство розглядається як продовження закономірностей природи, світу тварин і Космосу в цілому. Виходячи з цього, тип суспільного устрою та хід історії визначається ритмами сонячної активності й космічних випромінювань (А. Чижевський, Л. Гумільов), особливостями географічного та природно-кліматичного середовища (Ш. Монтеск'є, Л. Мечников), специфікою людини як природної істоти, її генетичними, расовими і статевими особливостями (прибічники соціобіології – Е. Уїлсон, Р. Докінс).

Згідно з цим підходом суспільство постає як своєрідний феномен природи, її вище, але далеко не найбільш «вдале» і стійке утворення. Внаслідок недосконалої природи людини може відбутися самогубство людства. Цей напрямок допускає, що суспільство може змінити форму свого буття, «податися» в Космос і там почати новий виток своєї еволюції (К. Ціолковський та інші «космісти»).

Ідеалістичний підхід сутність зв'язків, що об'єднують людей в єдине ціле, вбачає в комплексі тих чи інших ідей, вірувань, міфів. Історія знає чимало прикладів існування теократичних держав (наприклад, Ватикан), де єдність забезпечувалася однією вірою, яка завдяки цьому стає державною релігією.

Багато тоталітарних режимів базувалося на єдиній державній ідеології, яка була основою суспільного устрою. Рупором цих ідей виступав, як правило, релігійний лідер або «вождь» нації і народу, а різні історичні події (війни, реформи тощо) залежали від волі цієї людини, яка спиралася на певну ідеологічну чи релігійну доктрину.

Поки «жива» ідея в серцях мільйонів людей, такі суспільства розвиваються і процвітають. Коли ж ідея «псується» (розколи, єресі тощо), із системи випадає несучий стрижень, і вона починає деградувати.

Третій підхід пояснення суспільного устрою пов'язаний з філософським аналізом міжлюдських зв'язків і відносин, що виникають у відповідних природних умовах і мають визначальний характер.

Тут можливі варіанти. Перший – **атомістичний погляд** на суспільство як на групу індивідів, пов'язаних певним договором. Так, Т. Гоббс стверджує, що хоча в «природному» стані людина людині вовк, люди, дотримуючись законів, ідей свободи та рівності, можуть забезпечити своє існування. У такій моделі суспільство є конгломератом індивідів, поєднаних умовними зв'язками.

Другий варіант – **органічна модель**, згідно з якою суспільство постає як певна ціла система, частини якої – особливі утворення. Людина реалізує себе залежно від становища, яке вона посідає в суспільстві, й участі в загальному процесі. Відносини людей визначаються не договором чи контрактом, а згодою членів суспільства, в якій беруться до уваги об'єктивні закономірності історичного розвитку. В цьому значенні справедливим є твердження, що соціальні дії – це результат людських дій, а не намірів. У дусі цієї моделі Маркс і Енгельс розробили концепцію матеріалістичного розуміння історії, сутністю якої є положення про спосіб виробництва, який формується об'єктивно, тобто незалежно від волі і свідомості людей. Не загальна ідея чи загальний Бог пов'язують людей в «соціальний організм», а продуктивні сили і виробничі відносини, видозміни яких становлять основу суспільно-економічних формацій як етапів світової історії.

30. Інформаційне суспільство: етапи становлення, основні ознаки та проблеми.

У сучасному суспільствознавстві поширена думка, що суспільство у своєму розвитку проходить три ступені, або **три хвилі**: перша – аграрне суспільство; друга – індустріальне; третя хвиля – постіндустріальне. Третій ступінь суспільство переживає в наш час. Інша його назва – «інформаційне суспільство». Ця

назва з'явилася на початку 60-х рр. XX ст., коли в розвинутих країнах спостерігався перехід економіки до виробництва інформації і послуг.

Виникнення постіндустріального суспільства пов'язано також з філософією **постмодернізму** (Жан Ліотар, Жиль Дельоз, Фелікс Гваттарі та ін.). Постмодернізм (після модерну) – це світоглядна настанова постіндустріального, інформаційного суспільства, яка проявляється у всіх сферах суспільного життя. Її центральним змістовим положенням виступає негативне (критичне) відношення до наукового мислення, а в більш широкому контексті – до раціональної традиції в цілому. Наука підлягає з боку постмодернізму серйозній критиці, їй вже відмовляють у монопольному володінні істиною. Постмодернізм заперечує її здатність давати об'єктивне, достовірне знання, відкривати закономірності та причинні зв'язки, виявляти тенденції. Тобто її критикують за те, що наука абсолютизує раціональні методи пізнання, а ігнорує інтуїцію, уяву та інші нетрадиційні способи, що вона прагне пізнавати загальне і суттєве, недооцінюючи поодинокі та випадкові. Світ не тільки не піддається людським зусиллям його переробити, але й не вкладається в жодні теоретичні схеми. Справа полягає у неможливості зафіксувати наявність суворих, самозамкнених систем і в економіці, і в політиці, і в культурі. Замість звичних категорій «суб'єктивність», «інтенціональність», «рефлексивність» з'являються безособові «потoki Бажання», імперсональні «швидкості», неоконцептуалізовані «інтенсивності».

Історично постмодерн означає перехід від нового (modern) до сучасності (modernity); він виступив опонентом філософських і культурних цінностей, які склалися в рамках раціонального менталітету XVIII ст. Основними параметрами модерністського суспільства слід вважати індустріалізацію, урбанізацію, індивідуалізм, секуляризацію, масовість, стандартизацію і спеціалізацію. У теоретичній сфері найважливішими елементами проекту модерну є просвітницький розум (раціоналізм), фундаменталізм (пошук сталих основ і прагнення до визначеності і чіткості), універсалізм пояснювальних схем та узагальнюючих теорій. Для епохи Розуму характерними є віра у прогрес і безперервне оновлення, гуманізм, визволення, революція, тобто те, що постмодернізм заперечує і вважає небезпечним утопізмом. Ціннісні орієнтації у постмодернізмі зовсім інші, ніж у модернізмі. Якщо модерн вважав основними цінності свободи (liberty), рівності, братерства, а також ідеал «досконалого суспільства» і «досконалої людини», то у постмодернізмі ними виступають свобода (freedom), різноманітність, толерантність і погляд на суспільство, де «всі автори і актори». Найважливішим фактором становлення постмодерну стала інформаційна культура. Вона обумовила перехід від виробництва речей (модерн) до виробництва знаків, символів, інформації.

Завдяки виникненню нових технічних засобів та нових технологій **постіндустріальне інформаційне суспільство** характеризується низкою ознак: 1) повсюдне впровадження науко- і інформаційно-мистецьких технологій; 2) бурхливе зростання індустрії знань, у яку переміщується все більше і більше людей і ресурсів; 3) у сфері освіти, науки, комп'ютерної діяльності, ЗМІ тощо продукується більше половини національного продукту; 4) радикальні зміни у співвідношенні робочого і вільного часу та особистих настанов людини; 5) зміна мотивацій людини від суто матеріальних цінностей і власності до можливостей самовираження та саморозвитку, задоволення роботою і життям; 6) використання інформації не лише для створення матеріальних і культурних благ, а й значною мірою для того, щоб формувати у громадян певні економічні, соціальні і політичні позиції; 7) формується новий тип споживача інформації. Змінюються пріоритети потреб особистості. Особистість будує характер своєї поведінки на ґрунті широкої інформації, умінні вибрати необхідну інформацію. Характерною рисою сучасної людини є дії, що базуються не на традиції в мисленні і практиці, а на інформації; 8) переосмислюється ставлення до природи і всього навколишнього середовища, як до «мови розвитку виробництва». Дедалі більш важливого значення набувають екологічні проблеми.

У сучасному інформаційному суспільстві виникають серйозні **проблеми**, які слід враховувати і розв'язувати. Зокрема, стверджується, що техніка вторгається у всі сфери життя людини. З'являється ілюзія, що людина незабаром позбудеться багатьох видів традиційної діяльності, їх немов би замінить машина, навіть моральні, політичні і соціальні проблеми можуть бути розв'язані на основі машинних технологій. Хибність такого підходу очевидна. Адже слід визначити, що у людини завжди є і буде здатність особистої оцінки, інтерпретації інформації. Особистісний компонент є складовою саме людського «Я». Людина крім знань, які може зберігати машина, володіє інтуїцією, вірою, відчуттями та іншими властивостями, притаманними лише людині. У перспективі раціональним, сприйнятним має бути досягнення гармонійної єдності між розвитком знання і технологій, з одного боку, і здатністю до адекватного розвитку темпів пристосування людини до власних результатів діяльності – з іншого.